

E. BERDIMURATOV, SH. ABDINAZIMOV,
Z. ISMAYLOVA

QARAQALPAQ TILI

10-KLASS USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliği tastıyqlağan*

NÓKIS
«BILIM»
2017

UOK: 811.512.121 (075.3)
KBK: 81.2 Qar
B—64

Qaraqalpaq tili. 10-klass ushın sabaqlıq.
Nókis, «Bilim», 2017-j. 112 bet.

UOK: 811.512.121 (075.3)
KBK: 81.2 Qar
B—64

Avtorlar: **E. Berdimuratov,**
Sh. Abdinazimov,
Z. Ismaylova.

Pikir bildiriwshiler:

P. Niyetova — Nókis qalalıq 15-sanlı mekteptiń qaraqalpaq tili
hám ádebiyatı pání muǵallımı;

A. Ábdiev — Berdaq atındaǵı QMU «Qaraqalpaq til bilimi»
kafedrasınıń oqıtıwshısı, filologiya ilimleriniń kandidatı.

Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan basıp shıǵarıldı.

ISBN 978-9943-4440-1-0

© **E. Berdimuratov hám t.b.**
© **«Bilim» baspası, 2017.**

§ 1. TILDIŇ JÁMIYETLIK XÍZMETI

Tildiň jámiyetgegi xızmeti oğada ullı. Ol adamlar arasındagı qarım-qatnas quralı xızmetin atqaradı.

Til — jámiyetlik turmısta eň áhmiyetli xızmetlerdi iske asıradı. Ol hárqanday óndiriste shólkemlestiriwshi, jámaát bolıp islewshi adamlardıń pikir alısıwınıń, tájiriye almasıwınıń qatnas quralı. Demek, til hám jámiyet bir-biri menen tıgız baylanıslı boladı, sebebi tilsiz jámiyet te, jámiyetsiz til de bolmaydı. Tilsiz jámiyetlik óndiristi shólkemlestiriw hám rawajlandırıw múmkin emes.

Til jámiyetlik qubılıs degende, ol bir jámiyetlik dáwirdiń yáki basqıshtıń ğana qatnas quralı dep qaralmaydı. Ol barlıq jámiyetlik basqışlar ushın teńdey xızmet atqaradı. Sonlıqtan da, ol belgili jámiyetlik qatlamnıń dóretpesi emes, al gúllán jamááttiń, xalıqtıń dóretpesi retinde xızmet etedi.

Til qatnas quralı xızmetin atqarıw menen birge, adamnıń oylawı, sanası menen de tıgız baylanıslı. Hárbir millet til arqalı dúnyanı tanıwdı qabıllaydı, qorshağan ortalıqtı milliy kóz benen kóredi.

Ózin qorshağan ortalıq adamnıń oyı, pikiri til arqalı bildiriledi. Usı til arqalı biziń sanamızda tayar bolğan pikirimiz sırtqa shıǵadı, ekinshi adamǵa, jámaátke jetkeriledi. Sonlıqtan da, til — oydıń sırtqı kórinisi, oydı sırtqa shıǵarıwshi qural retinde xızmet atqaradı. Bul jaǵı da tildiń qatnas qurallıq xızmetin atqaradı.

Demek, til, birinshiden, jámiyetgegi adamlar arasındagı qarım-qatnas jasaw, bir-biri menen túsiniw hám óz ara pikir alısıwshı qural bolıp tabılsa, ekinshiden, adam sanasındagı oydı, pikirdi ámeliy jaqtan júzege shıǵarıwshı qural bolıp esaplanadı. Bul jaǵınan til eki túrli xızmetti — kommunikativlik hám ekspressivlik xızmetlerdi atqaradı.

Til arqalı adamlar arasındagı qarım-qatnasınıń iske asıwı onıń kommunikativlik xızmeti dep ataladı. Al, adamlar ózleriniń oyı, pikirín sózlerdiń, sóz dizbekleriniń hám gáplerdiń járdemi arqalı tıńlawshıǵa dál, túsiniqli, tıyanaqlı etip jetkeredi. Bul tildiń ekspressivlik xızmeti bolıp tabıladı. Bulardıń ekewi de bir-biri menen tıgız baylanıslı boladı. Til arqalı qarım-qatnas jasaw tek ápiwayı jay sózlerdiń yamasa gáplerdiń jıyıntıǵı arqalı bildirilip qoymay, tildiń ekspressivlik qurallarınan da keń paydalanıladı.

Sonday-aq, qaraqalpaq tili qaraqalpaq xalqınıń qarım-qatnas quralı sıpatında xızmet atqarıwı menen birge, ol biziń hárqanday oyımızdı da júzege shıǵarıwdıń tiykarǵı quralı bolıp xızmet atqaradı. Qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik xızmeti sońǵı dáwirlerde birqansha keńeydi. Qaraqalpaq xalqı óz ana tilinde siyasiy-jámiyetlik islerdi alıp baratuǵın boldı, ana tilinde nızamlar shıǵarıladı, májilisler ótkeriledi, gazeta-jurnallarda járiyalanıp, radioesittiriwleri, telekórsetiwler alıp barılmaqta. Mákemelerde, ilim hám bilimlendiriw tarawlarında, ádebiyat hám kórkem ónerde ana tilimizdiń múmkinshiliklerinen keń túrde paydalanıladı. Qaraqalpaq ádebiy tiliniń kórkem ádebiyat, publicistikalıq, ilimiy hám rásmiy is qaǵazlarınıń stilleri keń rawajlandı.

Sorawlarǵa juwap berin:

1. Tildiń jámiyetkegi xızmeti qanday?
2. Ol ne ushın eń áhmiyetli qatnas quralı dep ataladı?
3. Til qanday qubılıs hám ol kim ushın xızmet etedi?
4. Tildiń kommunikativlik hám ekspressivlik xızmetleri degen ne?
5. Qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik xızmetleri qanday?
6. Hárbir xalıq, millet óz tilin ne ushın ana tili dep ataydı?

§ 2. TILDIŇ PAYDA BOLÍWÍ HÁM RAWAJLANÍWÍ

Til de tariyxıy rawajlanıwshı qubılıs. Ol adamzat jámiyetiniń payda bolıwı menen payda boladı, sol jámiyet penen birge ómir súredi hám rawajlanadı.

Tildiń payda bolıwı sananıń payda bolıwı menen, rawajlanıwı menen tikkeley baylanıslı. Til adamlardıń bir-biri menen qatnas jasaw mútájligi nátiyjesinde payda bolǵan. Haqıyqatında da, sananıń payda bolıwı menen birge, adamnıń miynet etiw uqıplılıǵı da payda boladı. Adamlardıń haywanlardan bólinip shıǵıwınıń deregi de sananıń sapalı miynet etiwiniń nátiyjesi bolıp tabıladı. Sananıń payda bolıwı, rawajlanıwı nátiyjesinde adamlar jámlesip júriwdiń, miynet etiwdiń paydalı ekenin bile baslaǵan. Olardıń jámlesiwi, jámáát bolıp jasawı, óz ara bir-birin túsiniw zárúrligi nátiyjesinde til payda boladı. Jámiyettiń rawajlanıw basqıshında ruw, qáwim, xalıq hám millet tilleri payda boldı. Birneshe ruwlardıń birigip, bir qáwimge aylanıwı

nátiyjesinde ruw tilleri qáwim tiline aylanğan. Al, qáwimlerden xalıq payda bolğan. Qáwimlerdiń belgili bir xalıq bolıp birlesiwı nátiyjesinde ulıwma xalıqlıq til ósip jetiliskeń. Xalıqlardan milletler payda bolğan. Milletlerdiń payda bolıwı, qalıplesiwi menen birge millet tilleri payda boladı, millet tilleri qalıplesiwi ushın xalıqtıń mámleketlik dúzimi bolıwı talap etiledi. Qaraqalpaq milliy tili 1924-jılı Qaraqalpaq avtonomiyalı ovlastı dúziliwi menen qalıplese basladı.

Milletlerdiń jámiyetlik turmısındaǵı ózgerisler millet tilleriniń rawajlanıwına múmkinshilik berdi. Millet tilleri tariyxıy rawajlanıwshı qubılıs retinde úlken ózgerislerge iye boldı. Jańa jámiyetlik turmıstaǵı ózgerisler tildiń leksikalıq quramınıń bayıwına keń múmkinshilikler tuwdırdı. Tildiń leksikası burın bolmaǵan elektr, samolyot, aeroport, kosmodrom, traktor, kombayn, ekskavator, fermer, televizor, radio, kolledj, akademiyalıq licey, bakalavr, magistr, tema, tekst, stil, test t.b. sıyaqlı jańa sózler menen tolıqtırıldı. Sonday-aq, tilimizde burınnan qollanılıp júrgen geypara sózlerdiń qollanılıw órisi júdá tar bolsa, al házir olardıń mánisi hám qollanılıwı burınǵıǵa qaraǵanda ádewir keńeydi, jańa sóz dizbeklerin payda etti. Mısalı: qúdiretli watan, qúdiretli texnika, awıl xojalıǵı, xalıq xojalıǵı, suw xojalıǵı, toǵay xojalıǵı, xojalıq esabı, bay xojalıq, diyqan adam, qaharman diyqan, hákim, hákimiyat t.b.

Tildiń rawajlanıwı menen qatar onıń fonetika hám grammatikalıq qurılısında da ózgerisler, rawajlanıwlar boldı. Rus tili leksikasınan sózlerdiń kóplep ózlesiwı túpkilikli qaraqalpaq sózlerinde burın qollanılmaytuǵın sesler hám qaraqalpaq ádebiy tiliniń fonetikalıq sisteması hám orfografiyası orın aldı. Mısalı: vagon, ferma, fabrika, fermer, dizayner t.b. Sonday-aq, tildiń sóz jasalıw, morfologiya hám sintaksis tarawlarında da ózgerisler, rawajlanıwlar orın aldı.

Sorawlarǵa awızeki juwap beriń:

1. Til qalay payda bolğan? Ol qanday zárúrlikten kelip shıqqan?
2. Til óziniń rawajlanıwında qanday basqışlarǵa iye boldı?
3. Millet tilleri qalay payda boladı?
4. Millet tilleri qaysı dáwirден baslap keń kólemde rawajlandı?
5. Tildiń leksikası qanday jańa sózler menen tolıqtırıldı?
6. Qaysı sózlerdiń qollanılıw órisi keńeydi?

Awızeki sóylew tili. Jámiyettegi adamlardıń bir-biri menen hár túrli jaǵdaylarǵa baylanıslı pikir alısıwları, kóp ǵana sóylesiwleri, kúndelikli turmıstaǵı óz ara qarım-qatnasları ádebiy tildin awızeki sóylew túri arqalı iske asadı. Sonlıqtan da, adamlardıń bir-biri menen awızeki túrde sóylesiwleri, yaǵnıy awızeki qarım-qatnas jasawı awızeki sóylew tili dep ataladı.

Awızeki sóylew tili jazba ádebiy tilge qaraǵanda burın payda bolǵanlıǵı málim. Óytkeni, adamlar óz tiline tán jazıwına iye bolmastan burın da usı sóylew tili arqalı bir-biri menen pikir alısıp, qarım-qatnas jasap kelgen. Awızeki sóylew tili jazba ádebiy tilden ózine tán ózgeshelikler menen ajıralıp turadı. Awızeki sóylew tilinde, jazba til sıyaqlı, seslerdi tańbalaytuǵın shártli tańbalar, sonday-aq hár túrli intonaciyalıq belgiler kórinip turmaydı. Ondaǵı intonaciyalıq ózgeshelikler adamlardıń ishki emociyalıq sezimleri, hár túrli dawıs tolqını arqalı ańlatılıp turadı. Awızeki sóylew tilinde qarapayım sózler derlik kóp boladı, ayırım jaǵdaylarda dialektizmler de qollanılıwı múmkin. Awızeki sóylew tili, kóbinese dialog túrinde keledi. Óytkeni, óz ara sóylesiw kópshilik jaǵdaylarda soraw-juwap túrinde qollanıladı. Bulardan basqa sóylesiw barısındaǵı túrli mimikalıq háreketlerdin qollanılıwı awızeki sóylew tili ushın tán boladı. Folklorlıq shıǵarmalar xalıq danalıǵın kórsetetuǵın awızeki sóylew tiliniń jetiliske joqarǵı forması boladı.

Ol xalıqtın áwladtan-áwladqa miyras etip qaldırǵan altın ǵáziynesi sıpatında awızeki ádebiyatı úlgeri bolıp tabıladı.

Sóylew tili jazba ádebiy til menen tıǵız baylanıslı boladı. Óytkeni, ulıwma xalıqlıq awızeki sóylew tili ádebiy tildi rawajlandırıwshı tiykarǵı derektiń biri.

Jazba ádebiy til. Jazba ádebiy tildin payda bolıwı jazıwdın payda bolıwı menen baylanıslı. Óytkeni, jazba ádebiy til sol xalıqtın ana tiline tán ózgesheliklerdi qamtıy alatuǵın jazıwdın payda bolıwı menen júzege kelgen. Jazba ádebiy til ulıwma xalıqlıq janlı awızeki sóylew tiline negizlenedi. Bunın sebebi, jazba ádebiy til usı janlı awızeki sóylew tili arqalı bayıwdı. Ol jazba ádebiy tildi rawajlandırıwdın tiykarǵı kózi, deregi boladı. Jazba ádebiy til ulıwma xalıqlıq sóylew tiliniń negizinde payda bolǵan grammatikalıq nızamlarǵa, qaǵıydalarǵa muwapıq belgili bir normaǵa túsken sóylew tiliniń qalıplesken joqarǵı túri bolıp tabıladı. Hár bir tildi durıs hám taza sóylep biliw, qátesiz

jaza biliw — sawatlılıqtıń hám mádeniyatlılıqtıń belgisi. Bunıń ushın ádebiy tildıń ólshemlerin durıs ózlestire biliw hám orınlı paydalanıw kerek.

Tapsırmalar:

1. Awızeki sóylew tili, onıń ózine tán ózgeshelikleri hám ádebiy tilge qatnası haqqında aytıp berıń.
2. Jazba ádebiy til hám onıń ózgeshelikleri haqqında túsiniń berıń.

1-shınıǵıw. Oqıń. Stillik sheberligine dıqqat etip, sózlerdiń, sóz ólshemleriniń hám sóz dizbekleriniń stillik qollanıw ózgesheligin túsindiriń.

Abbaz shayır Ibrayımdı shaqırıp, qaytadan tanıstı. Sabır muǵallım tanıstırǵalı beri usı kórisiwi edi. Qosıqların qaysı gáziyette shıǵarıp, qaysı jıyınlarda oqıp júrgeni menen qızıqtı. Ibrayımınń esinde qalǵanı:

— Qosıqların júregińdi qaq jarıp shıqsın. Ne aytsań da shın kewlińnen berilip ayt. Sózleriń, eń áwele, ózińdi tolǵandırsın. Qayta-qayta oqıǵanıńda yoshtırsın, — degeni edi.

— Ózińdi qozǵamasa, basqaǵa qalay tásir etedi. Xalqıńdı, watanıńdı jırla — degeni boldı. (*Sh. Usnatdinov*).

§3. QARAQALPAQ TILINIŇ RAWAJLANIWÍ

Kópshilik túrkiy tillerge salıstırǵanda qaraqalpaq tili keyingi dáwirde izertlene baslaǵan tillerdiń qatarına jatadı. Ótken ásirdiń aqırında baspadan shıqqan ayırım miynetlerde qaraqalpaq tili haqqında jáne onıń túrkiy tilleriniń belgili bir toparına kiretuǵınlıǵı haqqında ulıwma maǵlıwmat beriledi.

Qaraqalpaq tilin haqıyqat ilimiy jaqtan izertlewdiń baslanıwı XX ásirdiń 30-jıllarına tuwra keledi desek qátelespeymiz. Durıs, oǵan shekem de, S. Májitov tárepinen arab álipbesinde jazılǵan mektep sabaqlıqları baspadan shıǵarıldı. Biraq olardı haqıyqıy ilimiy miynetler dep ataw qıyın edi.

Eń dáslepki ilimiy miynetlerdiń qatarına 30-jıllardıń basında jarıq kórgen ayırım miynetlerdi atap ótsek boladı. N.A. Baskakovtıń avtorlıǵında 1931-jılı Tórtkúl qalasında rus tilinde baspadan shıǵa-

rılğan «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha grammatikası» kitabın eń dáslepki qaraqalpaq tilin izertlewge arnalğan ilimiy miynet retinde kórsetiw orınlı. Bunnan soń S.E. Malov tárepinen jazılğan «Qaraqalpaq tili haqqında maǵlıwmat», E.D. Polivanovtıń «Qaraqalpaq tiliniń ayırım fonetikalıq ózgeshelikleri» degen kólemli maqalaların kórsetiwge boladı. Atı atalğan kórnekli tyurkolog ilimpazlardıń jazğan bul miynetleri házirge shekem óz qunın joytpaǵan, óz dáwirinde qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıwına tiykar bolǵan miynetler boldı.

50-jıllar qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıwında ayrıqsha bir basqısh boldı. N.A. Baskakovtıń dóretken úlken eki tomlıq «Qaraqalpaq tili» ilimiy miyneti usı dáwirge tuwra keledi. Bul miynettiń birinshi kitabı dialektologiyalıq materiallardan tursa, ekinshi kitabı qaraqalpaq tiliniń fonetikası menen morfologiyası máselelerine araldı. Sonday-aq, jergilikli milliy qánigeler N. Dawqaraev, K. Ubaydullaev, D. Nasırov, A. Qıdırbaev, J. Aralbaevlar tárepinen dóretilgen mektep sabaqlıqları menen járiyalanǵan ilimiy miynetleri 50-jıllardaǵı qaraqalpaq til bilimi tariyxında ayrıqsha orındı iyeleydi. Al, 70-jıllardan keyin qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıwında hám jergilikli xalıq wákıllerinen shıqqan tilshi ilimpazlardıń tayarlanıwında úlken adım boldı. Bul jıllarda qaraqalpaq til biliminiń fonetika, leksikologiya, grammatika, sonday-aq, dialektologiya tarawlarınıń eń áhmiyetli máselelerin izertlewge baǵıshlanǵan iri-iri ilimiy miynetler—monografiyalar, ilimiy maqalalar túrinde jariq kórdi, sonday-aq, ilimiy-metodikalıq qollanbalar hám sabaqlıqlar baspadan shıǵarıldı. Bulardıń bári qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıwında sheshiwshi áhmiyetke iye boldı.

Qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıwında jergilikli ilimpazlar úlken xızmet atqardı. Fonetika tarawı boyınsha A. Dáwletov, leksika hám stilistika boyınsha E. Berdimuratov, dialektologiya boyınsha D.S. Nasırov, O. Dospanov, sintaksis boyınsha M. Dáwletov hám E. Dáwenov, morfologiya boyınsha A. Najimov hám A. Bekbergenov, qaraqalpaq tili tariyxı boyınsha H. Hamidov hám Sh. Ábdinazimovlar úlken ilimiy miynetler, sabaqlıqlar, oqıw qollanbaların dóretti.

Tómendegi sorawlarǵa juwap berin:

1. Baspadan shıqqan dáslepki miynetlerde qaraqalpaq tili haqqında qanday maǵlıwmatlar bar?

2. Qaraqalpaq tili boyınsha eń dáslepki ilimiy miynetler qaysılar?
3. Dáslepki jergilikli xalıq wákıllerinen shıqqan qanday tilshi ilim-pazlar bolǵan?
4. 70-jıllardan sońǵı til iliminiń rawajlanıw jaǵdayı qanday boldı?

§ 4. QARAQALPAQ ÁDEBIY TILI HÁM ONÍN RAWAJLANÍW JOLLARÍ

Qaraqalpaq ádebiy tili—bul qaraqalpaq xalıq tiliniń eń jetiliskeń joqarǵı túri bolıp tabıladı. Qaraqalpaq ádebiy tili ulıwma xalıqlıq sóylew tili tiykarında qalıplesken. Ádebiy tildiń payda bolıwı hám rawajlanıwında kórkem sóz sheberleriniń, sheshenlerdiń tutqan ornı ayırıqsha boldı.

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń awızeki túri XIV—XVI ásirlerde Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Dospanbet, Jiyrenshe sheshen dóretpelerinde, bay awızeki ádebiyat úlğilerinde qalıplese basladı.

Qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń payda bolıwı hám qalıplesiwinde klassik shayırlarımız Berdaq hám Ájiniyaz shıǵarmalarınń áhmiyeti oǵada ullı boldı.

Ulıwma xalıqlıq tilde ele hámmege túsiniكلي bolmaǵan tek belgili bir toparǵa ǵana málim sózler jumsala beriwı múmkin. Bunday jaǵday ádebiy til ushın tán bolmaydı. Sonday-aq, ádebiy til xalıqlıq tildegi belgili bir dialekt tiykarında qalıplesedi hám rawajlanadı. Biraq ádebiy til sol tildegi barlıq dialekt ushın ortaқ jetiliskeń bir til bolıp xızmet atqaradı. Máselen, qaraqalpaq ádebiy tili arqa dialekt tiykarında payda bolıwına qaramastan, bul til qaraqalpaq tiliniń eki dialektinde (arqa hám qubla) sóylewshiler ushın teńdey xızmet atqaradı.

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń eki túri boladı: jazba hám awızsha. Ádette, ádebiy til degennen onıń jazba túri túsiniledi. Biraq jazba tildiń birden payda bolmaǵanlıǵı belgili. Onnan aldın ádebiy tildiń awızsha túri bolǵan. Qaraqalpaq ádebiy tiliniń awızsha túri kórkem xalıq dóretpeleriniń tiykarında payda bolǵan. Ásirese, qaraqalpaq xalqı—kórkem xalıq dóretpelerine, awızeki ádebiyat úlğilerine (ertek, dástan, xalıq qosıqları, naqıl-maqallar hám t.b.) oǵada bay xalıq. Bul xalıq dóretpelerin xalıqtıń sóylew tili menen salıstırǵanda ıqshamlasqan, jetiliskeń ekenligi bilinip turadı. Qaraqalpaq xalqınıń

milliy jazıwı qalıpleskenge shekem ádebiy tildin awızsha túri awızeki ádebiyatı arqalı jasap keldi. Al, qaraqalpaq milliy jazıwınin payda bolıwı menen ádebiy tildin awızsha túri burınǵıǵa qaraǵanda keń múmkinshiliklerge iye boldı. Bul sońǵı dáwirdegi awızsha ádebiy til kópshiliktin aldında shıǵıp sóylew, bayanat, gúrriń hám t. b. túrinde júzege shıǵadı.

Jazba ádebiy til, jazıwdın payda bolıwı menen kelip shıǵadı. Qaraqalpaq jazba ádebiy tili ertede payda bolǵan menen onın keńnen rawajlanıwı sońǵı dáwirlerge tuwra keledi.

Tómendegi sorawlarǵa juwap beriń:

1. Ádebiy til degen ne hám qalay payda bolǵan?
2. Ádebiy tildin payda bolıwı hám qalıplesiwinde kórkem sóz sheberleriniń tutqan ornı qanday?
3. Qaraqalpaq ádebiy tili qaysı dialekt tiykarında qalıplesken?
4. Qaraqalpaq ádebiy tilinin qalıplesiwinde kórkem xalıq dóretpeleriniń qanday áhmiyeti bar?
5. Qaraqalpaq ádebiy tilinin rawajlanıwında jazıwdın áhmiyeti qanday?

2-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Stillik sheberligine dıqqat etip, ondaǵı sózlerdin, sóz ólshemleriniń hám sóz dizbekleriniń stillik qollanıw sheberligin túsindirin.

Ibrayım sol kúni Qayıp jırawdı da kóremen dep kútken edi. Ol haqqında, bayaǵı mal baǵıp júrgen jılları Paqırbay aǵasınan kóp esitken. «Qayıp quyn «Edige» dástanın qobızsız aytatuǵın edi»—degeni yadında qalǵan. Biraq, jıraw ol kúni ortaǵa shıqqadı.

Erteńine qızdı sáskeden qaldırıp uzatıp jiberiw kerek eken. Jigitin awılında da toy álleqashan baslanıp, hámme jol qarap otırǵan qusaydı. Gúlmıyıqlı eki at arba, kolxozdın eki at qosılıp purǵın arbasının ishleri tósestirilip, dógerekleri pópekler penen qorshalǵan. Qızdın tóbesine jelqomday etip tutılǵan on eki qos úlken oramaldın tórt tárepinen uslaǵan qızlar, aldında jeńgeleri, onı sırtqa alıp shıqtı. Táwir kiyingen, boylı-sınlı, hámmesi birgelki jigitler qayaqtan payda bolıp, ǵaz qatar dizilisip, otawdın on qaptalındaǵı ata-analardıń qarsı tárepine kelip turdı. Uzatılıp atırǵan qızdı ákesi Árepbay aqsaqaldın

aldına ákeldi. Ata-anası mañlayınan súyip xoshlasar waqıtta «qız sıńsıw» dástúri baslandı. Ibrayım uzaqlawda edi, sózlerin esitpedi.

«Sıńsıw» pitiwden «háwjar» baslandı. Onı qız jeńgeleri menen sıńlıleri baslağan bolıwı kerek, dawısları ádewir jerge esitildi. Ibrayım «háwjar» qosıǵınıń birazın yadtan bileği. Ibrayımınń bir hayran qalğan jeri — baǵanaǵı qarama-qarsı dizilisip turǵan kúyew bala tárepi «háwjar»dı dawam etip, óz qosıq qatarlarında qızdıń kelin bolatuǵın úyin, qáyın atası menen enesin maqtap, olardıń miyrimli adamlar ekenligin, kelinshek qorıqpay bara bersin, óz úyindey bolıp ketedi degenge usaǵan mazmundaǵı qosıqlar ayttı. Ibrayım bul qosıqlardıń heshbirin esitip kórmegen edi. Bunday etip juwap qaytarılatuǵınlıǵı haqqında Tólegen muǵallım de aytqan joq edi.

(Sh. Usnatdinov)

§ 5. QARAQALPAQ TILI – TÚRKİY TILLER TOPARÍNÍN BIRI

Qaraqalpaq tili shıǵısı boyınsha altay tilleri tuwısınıń túrkiy tiller toparına, al túrkiy tilleriniń bóliniwi boyınsha qıpshaq qáwiminiń toparına kiredi. Qıpshaq tilleriniń toparın házirgi túrkiy tillerdiń 11 tili quraydı, sonıń 10 tili (qarayım tilinen basqası) óziniń ádebiy tiline iye. Bul tiller batıs hám shıǵıs túrkiy tilleri bolıp, úlken eki toparǵa bólinedi.

Qıpshaq tilleriniń batıs toparı 9 tildi óz ishine qamtıydı. Olardıń toparı bir-birine tuwıslas, jaqınlıǵı boyınsha úsh topardı dúzedi.

1. Qıpshaq-bolgar kishi toparı (tatar, bashqurt tilleri).

2. Qıpshaq-polovec kishi toparı (qarayım, qumıq, qarashay-balqar hám qırım tatari tilleri).

3. Qıpshaq-noǵay kishi toparı (noǵay, qaraqalpaq, qazaq tilleri).

Al qıpshaq tilleriniń shıǵıs toparı qıpshaq-qırǵız kishi toparı: qırǵız, altay tillerin óz ishine aladı.

Házirgi túrkiy tuwıslas tiller 25 ke jaqın tuwısqan tillerdi óz ishine qamtıydı. Bul tillerde sóylewshi xalıqlar aymaqlıq (territoriyalıq) jaylasıwı jaǵınan 5 toparǵa bólinedi:

Birinshi toparǵa Litvaniń, Ukrainanıń batıs wálayatlarında hám Moldovanıń qublasında jasawshı gagauz, qırım tatari hám qarayım tilleri kiredi.

Ekinshi topardı Kavkazdağı türkiy tiller: azerbayjan, qumıq, qarashay-balqar, noğay tilleri düzedi.

Üşinshi toparğa Volga boyları hám Uraldağı türkiy xalıqlar: tatar, bashqurt, chuvash tilleri kiredi.

Tórtinshi toparğa Orta Aziya respublikaları hám Qazaqstan xalıqları: ózbek, qaraqalpaq, qazaq, uyğır, qırğız, túrkmen tilleri birlesedi.

Besinshi topardı Sibirdegi türkiy xalıqlardıń (yakut, tuba, altay, oyrot, xaqas) tilleri düzedi. Türkiy tilleriniń bul bóliniwi tillerdiń bir-birine tuwıslıq jaqınlıǵına qaray emes, al aymaqlıq bóliniwge tiykarlangan. Tariyxtan belgili, Skif (Saq), Úysin, Qanlı, Oğız, Qıpshaq qáwimleri Sibir, Qazaqstan, Orta Aziya, Edil (Volga), Kaspiy jaǵalawların erteden mákan etken. Biziń dáwirimizdiń besinshi ásirinen baslap, bul orınlarda türkiy xalıqları jámlesip, türkiy qaǵanatı (xanlıǵı) ornaydı. Házirgi türkiy xalıqları dep atalatuǵın azerbayjan, túrkmen, ózbek, qazaq, qırğız, qaraqalpaq, tatar, bashqurt, altay, xakas, uyğır, shuvash, oyrot, tuva hám taǵı da basqa xalıqlar türkiy qaǵanatına birlesip, ruw-qáwimler tiykarında qalıplesken. V ásirden baslap usı atalǵan ruwlardıń bárine túsiniqli orta q türkiy tili qalıplese baslaydı. Bul tilde VII—IX ásirler aralıǵında türkiy jazıwı (runalıq jazıw), soń uyğır jazıwı paydalanılǵan. IX ásirden baslap arablar házirgi Orta Aziya, Qazaqstan jerlerin basıp aladı. Nátiyjede, türkiy xalıqlar X ásirden baslap arab álipbesindegi jazıwǵa kóshedi hám XI ásirden baslap arab álipbesine tiykarlangan türkiy xalıqları ushın orta q ádebiy til qalıplesedi. Arab álipbesine tiykarlangan bul ádebiy til XX ásirdeń 30-jıllarına deyin Orta Aziya xalıqlarınıń, sonıń biri qaraqalpaq xalqınıń da jazba ádebiy tili retinde qollanılıp keldi.

Qaraqalpaq tiliniń türkiy tilleriniń biri retinde óz aldına bóliniwi Altın Ordanıń qulaw dáwirinen sońǵı XV—XVI ásirlerge tuwra keldi. Bul dáwirde Altın Ordanıń qulawı menen jeke-jeke xanlıqlar dúziledi. Jeke-jeke xanlıqlardıń dúziliwi menen ruw hám qáwimler xalıq bolıp birlesedi. Usı dáwirlerde qaraqalpaq xalqı Noğay xanlıǵına siyasiy jaqtan ǵárezli bolıp qaladı. Sońǵı tariyxıy sebeplerge baylanıslı qaraqalpaqlar noǵaylılar awqamınan bólinip, Edil, Jayıq boyların taslap Sırdárya boylarına awısadı.

Qaraqalpaq xalqınıń sóylew tili, ilimpazlardıń boljawlarına qarǵanda, XI—XIII ásirlerdegi oğız-pecheneg qáwimleriniń shıǵıs hám

batıs bóleginiń til ózgesheliklerin qabıl etiw tiykarında, XIV—XVI ásirlerdegi úlken noǵay Ordasına qaraslı dáwirinde qalıplesedi. Házirgi qaraqalpaq sóylew tili, tiykarınan, arqa hám qubla dialekti bolıp ekige bólinedi. Qaraqalpaq ádebiy tili usı eki dialekttiń tiykarında, kóbirek arqa dialektlik ózgesheliklerdi qamtıw menen qalıplesken.

Tómendegi sorawlarǵa juwap berin:

1. Qaraqalpaq tili shıǵısı boyınsha qaysı toparǵa kiredi?
2. Túrkiy tilleriniń qıpshaq toparın neshe til quraydı hám tuwısqanlıq jaqınlıǵı boyınsha bóliniwin aytıp berin.
3. Házirgi túrkiy tillerinde sóylewshi túrkiy xalıqlardıń geografiyalıq jaylasıw orınların aytın hám sol orında qaysı xalıqlar jasaydı?
4. Qaraqalpaq tiliniń óz aldına túrkiy tilleriniń biri retinde qalıplesiw dáwirin aytın hám onıń házirgi jazba ádebiy tili kóbirek qaysı dialektke tiykarlanadı?

§ 6. QARAQALPAQ TILINIŇ IMLASÍ HÁM ONIŇ SÚYENETUǴIŇ NEGIZLERI

Imla — sózlerdiń hám ondaǵı dawıslı, dawıssız seslerdiń, túbir hám qosımtalardıń, mánili hám kómekshi sózlerdiń, qospa sózlerdiń bir qıylı durıs jazılıw qádeleriniń jiynaǵı. Imla hámmenin birgelki durıs jazıwın támiyinleydi. Jazıwda imlalıq qádelerdi qatań saqlaw awızeki sóylewde fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq qádelerdi qatań saqlaw menen barabar boladı. Sesler durıs ayılmasa, awızeki sóylewde sózler tańlap alınbasa, grammatikalıq qurallardan orınlı paydalanılmasa oǵan túsiniw qıyın bolatuǵını sıyaqlı, sawatsız jazılǵan jazıwǵa (xatqa) túsiniw de qıyın boladı.

Durıs jazıw ushın imla qaǵıydaların dúzgende fonetika, morfologiyalıq, tariyxıy negizlerge tiykarlanıladı. Qaraqalpaq tiliniń imlasında fonetikalıq hám morfologiyalıq negiz baslı orındı iyeleydi. Fonetikalıq negiz boyınsha sesler qalay esitilse, solay jazıladı. Mısalı: qala, tana, tarnaw, basqarma hám t.b.

Bir fonemanıń ózi fonetikalıq jaǵdaylardıń sebebinen ózgerislerge ushırıp aytılwına, belgili dárejede hár qıylı bolıp aytıladı. Hár túrli bolıp aytılwına qaramastan, onı bir fonema dep esaplaymız. Mısalı: tıs, tis, tus, tús degen sózlerde t bir fonema dep tanılǵanı menen

aytıluwı hám esitiliwi jaǵınan tórt túrli bolıp tur. Soǵan qaramastan, bulardıń bir tańba menen jazılıwı fonetikalıq negiz tiykarında boladı.

Sózlerdiń esitiliwine qarap emes, al túbir hám qosımtalardıń dáslepki pútinliginiń saqlanıp jazılıwı morfologiyalıq negiz tiykarında boladı. Mısalı: bashshı—basshı, qoshshı—qosshı, ishshıl—izshıl, azań-ǵı—azańǵı, túńgi—túngi, isembedi—isenbedi, kómbedi—kónbedi, jońqa—jonqa, qıylan—qıynal (túbiri qıyıl emes, al «qıyın»).

Házirgi qaraqalpaq tilinde fonetikalıq jaqtan da jazılıwın dálillewge bolmaytuǵın, jazıwda dástúrge aylanǵanı boyınsha jazılatuǵın ayırım sózler bar. Bulardı tariyxıy negiz tiykarında jazılǵan sózler deymiz. Mısalı: samal—shamal, salı—shalı, salǵam—shalǵam, aylanba—aynalma hám t.b. Bul jubaylaslardıń aldınǵıların jazıwda qabıl etiwimiz tariyxıy negiz tiykarında boladı.

Tómendegi sorawlarǵa juwap berin:

1. Qanday qádeler jıynaǵın imla deymiz?
2. Hámme bir qıylı durıs jazıwdıń áhmiyeti qanday?
3. Jazıwımızda qanday negizlerge tiykarlanamız?
4. Fonetikalıq negiz degen ne?
5. Morfologiyalıq negiz degen ne?
6. Tariyxıy negiz degen ne?

§ 7. JAZIW HAQQINDA MAǴLIWMAT. QARAQALPAQ TILINIŇ ORFOGRAFIYASI HÁM ORFOEPIYASI

Adamlar ortasında qarım-qatnas jasaw xızmetin atqaratuǵın til eki túrli jol menen júzege shıǵadı hám eki túrli kóriniske iye boladı: awızeki hám jazba. Ádette, tábiyiy jaǵdayda adamlardıń pikir alısıwı awızeki túrde iske asırıladı. Hárbir til sol tilde sóylewshi xalıq yamasa millettiń sanasında tayar túrinde jasaydı. Hárbir jeke adam sol tayar túrde jasaytuǵın tilden óziniń bilim dárejesi, tilden paydalanıw tájiriybesi, belgili jaǵdaylarǵa baylanıslı paydalanadı. Tildin barlıq nızamlılıqları usı janlı sóylew tilinde kórinedi. Sonıń menen birge, tildin jazba túrdegi kórinisi de oǵada úlken áhmiyetke iye boladı. Jazıw, adamnıń oy-pikiriń qálegen alıslıqqa jetkeriw ushın yamasa onı uzaq waqıtlar saqlaw maqsetinde payda boldı hám jazıwdıń tiykarǵı xızmeti de waqıt jáne keńislikke baylanıslı boladı.

Jazıw arqalı awızeki sóylewde múmkin bolmağan nárseler iske asadı. Awızeki sóylew dawıs jetetuǵın jerlerde ǵana ámelge asadı. Al, jazıwda waqıt hám keńislik jaǵınan shekleniwshilik bolmaydı. Durıs, sońǵı dáwirlerde texnikanıń ósiwi menen awızsha sóylewdiń de, keńislik hám waqıt jaǵınan órisi keńeydi. Radio yamasa telefon baylanısı arqalı oǵada úlken qashılıqqa awızsha sóylewdi oǵada uzaq waqıtlarǵa shekem saqlaw múmkin hám t.b.

Jazıw quralları bolıp háripler, sanlar, irkilis belgiler xızmet atqaradı. Ilimiy tilde jazıw quralların grafemalar (grek tilinde bul sóz «*jazaman*» degen mánini ańlatadı) dep ataydı.

Grafemalar bir-birine pútkilley usamawı da yamasa uqsas bolıp keliwde múmkin. Máselen, A, U, C, P háripleriniń uqsaslıq belgileri joq; U hám W, I hám Y háripleriniń uqsaslıq belgileri bar. Basqa mısál, birden onǵa shekemgi (1-10) sanlardıń uqsas belgileri joq, al onnan joqarǵı sanlarda uqsaslıq bar. Sonday-aq, háripler jazıwda hár túrli kóriniste bolıwı múmkin. Máselen, baspa háripler qoljazba háriplerden ayırıladı, bas hárip kishi háripten ayırılıp turadı (A—a, B—b, E—e).

Jazıw óziniń rawajlanıwında kóp tariyxıy jollardı basıp ótken. Eń áyyemgi jazıw júdá ápiwayı bolǵan. Súwret arqalı adamlar oy-pikirlerdi ańlatıwǵa tırısқан. Bunday jazıwdı súwret jazıwı dep ataǵan. Súwret jazıwında jekke sózler kóriniske iye bolmaydı, onda tutas waqıya haqqında maǵlıwmat beriledi. Jazıwdıń rawajlanıwınıń kelesi basqıshında shártli tańbalar jekke túsiniklerdi ańlatıw ushın jumсалǵan. Bunday jazıw túsinik jazıw delinedi. Túsinik jazıw súwret jazıwınıń dawamı retinde keyinirek payda bolǵan. Túsinik jazıwınıń ayırım úlgileri biziń házirgi jazıwımızda da ushırasadı. Mısalı: 1, 2, 3, +, – uqsaqan tańbalardıń hár biri bir túsinikti bildirip, ayrıqsha sóz retinde tanıladı, (bir, eki, úsh, qosıw, alıw).

Jazıwdıń eń jetilisken túri házirgi biziń jazıwımız bolıp, bunı seslik jazıw deymiz.

Qaraqalpaq tili orfografiyası hám orfoepiyası. Durıs jazıw qáde-leriniń jıynaǵı orfografiya delinedi. Orfografiya sózi grekshe *orthos*—durıs, *grapho* jazaman degen sózlerden kelip shıqqan. Orfografiya imla ataması menen de ataladı. Ádebiy tilde durıs sóylew qádeleriniń jıynaǵı orfoepiya delinedi. Orfoepiya sózi grektiń *orthos*—durıs, *epos*—sóylew degen sózlerinen payda bolǵan. Sózlerdiń

aytılwı menen jazılıwı kóbinshe sáykes keledi. Biraq, aytılwı menen jazılıwı ortasında sáykeslik bola bermewi de múmkin. Sózdi dál jazğanımızday etip ayta bermewimiz de múmkin. Sebebi, jazıw óziniń qádelerine, al sóylew óz nızamlarına iye boladı. Mısalı: 1) *azanǵı, tǵı, qanbadı, kónbedi, basshı, sezse*. Bul sózler túbirleri tolıq saqlanıp usılay jazılǵanı menen sóylewde ózgeriske ushırıp, *azańǵı, tǵı, qambadı, kómbedi, bashshı, sesse* túrinde aytıladı. Bunday ózgerislerdiń bolıwı dawıssız seslerdiń únlesligine (keyinli tásirge) baylanıslı bolıp tur. Basqasha aytqanda, túbirdiń aqırındaǵı ses qosımtanıń basındaǵı qońsılás sestiń inǵayına qaray ózgerip tur: 2) *kúlki, túlki, qulın, julın, gúrek, júrek*. Bul sózler orfografiyalıq qádeler tiykarında usılay jazılǵanı menen sóylewde *kúlkú, túlki, qulun, julın, gúrók, júrók* túrinde aytıladı. Bunday ózgerisler menen aytılwǵa dawıslı sesler únlesligi (erin únlesligi) sebepshi bolıp tur. Basqasha aytqanda, aldınǵı buwındaǵı erinlik dawıslı sońǵı buwındaǵı eziwlik dawıslını erinlikke aylandırıp tur. Usınday ózgerisler menen aytılwı orfoepiyalıq qádelerge sáykes keledi.

Tómendegi sorawlarǵa juwap berin:

1. Orfografiya degen ne?
2. Orfoepiya degen ne?
3. Aytılwı menen jazılıwı ortasında sózlerde qanday ózgeshelik boladı?
4. Dawıssızlar únlesligine baylanıslı aytılwı menen jazılıwında ózgeshelik bolatuǵın sózlerge mısallar keltiriń.
5. Dawıslılar únlesligine baylanıslı aytılwı menen jazılıwında ózgeshelik bolatuǵın sózlerge mısallar keltiriń.

3-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Stillik sheberligine dıqqat etip, ondaǵı sózlerdiń hám sóz dizbekleriniń stillik qollanıw sheberligin túsindirin.

Sentyabr ayınıń bir kúnleri dayım basıwda gúzlik biyday egip júrip, jolbarıs kórgenligin, túni menen qorqıp jatalmay shıǵatuǵınlıǵın aytıp jiberipti. Jiyenim kelip bir eki kún maǵan joldas bolsın, — depti.

Bunı esitip turatuǵın men be! Dárhál atqa er salıwǵa asıqtım, sonsha ańshılıq etip júrip, jolbarıstı awlap kórmegenim meni ábden qızıqtırdı. Jolbarıstıń dúnyadaǵı eń kúshli ashıwshaq jırtqısh haywan ekenligi meni qáwiplendirmedi.

Mıltıq-dárimdi ánjamlap, atıma minip shawıp otırdım. Há de-mey-aq jetip bardım. Dayımın:

— Jolbarıstı awlama, zaya bolasań, ol kútá ashıwlı, kekli, ızalı haywan, tuqımqurt etedi, sál jerde qazań jeter, — degen sózleriniń birin de qabıl almadım.

Qorqaq yabı shelekten de úrkedi,

Ájel jetse tósekten de túrtedi, — degen úyrenshikli qosıgımdı aytıp, jolbarıstıń izin izlep toǵayǵa sińip kettim.

Men sonda qorqaqlıqtıń zıyan ekenligin anıq sezdim. Qorqpasań, sabırlı márt bolıwdı, hesh nárseden qorqpawdı qarsılasqan jawıńdı jeńip shıǵıwdı oılaydı ekenseń. Sonlıqtan da, ata-baba:

Talap etseń, talpınıp
Hár násege jeterseń.
Qanday qıyın ótkelden,
Hámelin tawıp óterseń.

Mártlik túbi murattı
Degenińe jeterseń.
Táwekel túbi qayıqtı,
Mineseń de óteseń.

Qayǵı túbi tuńǵıyıq,
Batasań da keteseń, — dep aytıp ketken.

(*Á. Shamuratov*)

§ 8. TIL HÁM STIL. STILISTIKA HAQQÍNDÁ TÚSINIK

Biz til arqalı bir-birimiz benen pikir alısamız, qanday da bir qubılıs, waqıya haqqında xabarlaymız, sóylesemiz. Oy-pikirimizdi bayanlaw ushın tildıń sózlik quramınan, sózlerdiń mánili bólekleri-nen, olardıń aytayın degen oy-pikirdiń maqsetine, mazmunına qaray gáp ishinde baylanısıw usıllarınan paydalanamız. Qanday bolǵanda da óz oyımızdıń hám sezimlerimizdiń tıńlawshıǵa dál hám anıq jetiwine umtılamız. Solay da geypara jaǵdaylarda aytayın degen oy-pikirimiz, tıńlawshıǵa yamasa oqıwshıǵa anıq hám tolıq jete almay

qaladı. Nátiyjede, pikir alısıw, onıń iske asıwı, awızsha yamasa jazba túrde bir nárese haqqında xabarlaw, oy-pikirdiń maqseti hám mazmunına baylanıslı tásirleniw jaqsı bolmay shıǵadı. Bunıń tiykargı sebebi nede dep oylaysız? Sebebi, awızeki yamasa jazba túrde til arqalı qatnas jaǵdayında sózlerdi hám sóz mánilerin durıs yamasa nadurıs tańlawda, sózlerdiń grammatikalıq ózgeriwlerin, baylanısların ádebiy tildiń talaplarına sáykes jetkilikli yamasa jetkiliksiz dárejede paydalanıwda. Máselen, ullı klassik shayır Berdaqtıń «Jaqsıraq» qosıǵınan alınǵan mına qatarlardı alıp qarayıq:

Jumıs isle tuwılǵan soń el ushın,
Janıńdı ayama elde er ushın,
Kindikten qan tamıp, tuwǵan jer ushın,
Ólip ketkenińshe xızmet jaqsıraq.

Usı tórt qatar qosıqta shayırdıń tuwǵan elge muhabbatı, er ushın, el ushın azamatlıq shaqırǵı, birinshiden, kerekli sózlerdiń eń kerekli jerinde tańlap qollanıwı, ekinshiden, sózlerdiń mánilik hám grammatikalıq jaqtan ádebiy tildiń talaplarına say baylanısıwı nátiyjesinde dál, anıq hám tásirli bolıp shıqqanlıǵı sezilip tur. Aytayıq, shayır usı kuplettegi mazmunnıń ótkirliǵı ushın «tuwılǵan soń», «janıńdı ayama», «kindikten qan tamıp», «tuwǵan», «ólip ketkenińshe» usaǵan sóz hám sóz dizbeklerin oǵada durıs paydalanǵan.

Al, mına misaldı qarań: **Ol sıyqı kelisken adam edi.** Bul gápte grammatikalıq jaqtan sózlerdiń baylanısı durıs, biraq «sıyqı» sózi ol adamnıń sımbatlı adam ekenin ańlatıwdan ádewir alıs, óytkeni «sıyqı» sózinde kemsitiwshi máni bar, sonlıqtan ol «kelisken» sóziniń mánisi menen baylanıspay tur. Sózlik quramda «sıyqı» sózine mánilik jaqın sózlerdiń toparı bar: kelbeti, sımbatı, pishini, sıqılı t.b. Solardıń ishinde *kelisken* sózi menen *kelbeti* sózi ǵana mánilik baylanıstı támiyinley aladı: **Ol kelbeti kelisken adam edi.**

Til arqalı qatnastıń túrlerine, belgili jaǵdayǵa, sóylewdiń maqsetine hám mazmunına xızmet jaǵınan til qurallarınıń beyimlese qollanıwı **stil** dep ataladı.

Til — obyektiv ómir súretuǵın hám sol tilde sóylewshiler ushın birdey ortaq qatnas qurallarınıń strukturalıq birligi. Al, sóylew bolsa usı tildiń tiykargı funkciyasınıń ámeliy jaqtan iske asıwı bolıp

esaplanadı. Sebebi, til tek sóylew ushın kerek. Sonlıqtan, tildi jaman yamasa jaqsı dewge bolmaydı, tek sóylew jaqsı yaki jaman bolıwı múmkin.

«Stil» sózi grek tilinen alınıp, grekshe *stylos*—taxtağa jazıw ushın súyir etip shıǵarılǵan tayaqshanı ańlatqan. Stil — ádebiy tildiń ólshemleri tiykarında sheber tásirli sóylep hám jasa biliw usıllarınıń jıyıntığı degen uǵımdı bildiredi.

«Stilistika» termini grektiń jazıw quralı degen sózinen alınǵan. Stilistika til biliminiń bir tarawı bolıp, ol oy-pikirdi anıq hám dál beriw ushın qollanıladı. Onda, tiykarınan, hár túrli stiller, tildiń zárúrli quralların hám sóylew mádeniyatın jaqsılaw jolları úyreniledi. Stilistika sózi házirgi waqıtta ilimde ádebiy til stilistikası hám kórkem ádebiyat stilistikası bolıp eki túrli mánide qollanıladı. Olardan birinshisi — ádebiy tildiń jazba hám awızeki ólshemleriniń stilistikalıq sistemaların úyretedi. Ekinshisinde — kórkem ádebiy shıǵarmalardıń, jazıwshılardıń hám ádebiy aǵımlardıń stillik ózgeshelikleri úyreniledi.

Ádebiy tildiń hár túrli stilleriniń jıyıntığın úyretetuǵın ilim *til stilistikası* dep ataladı.

Stilistikanıń ádebiy til ólshemlerin sheber, orınlı paydalana biliwge úyretetuǵın túrine *ámeliy stilistika* delinedi.

Stilistika milliy ádebiy tildiń qalıplesken fonetika, leksika hám grammatikalıq nızamlılıqlarına tiykarlanadı, onıń orfografiya hám orfoepiyalıq ólshemlerin saqlaydı. Demek, stilistika awızeki sóylew hám jazba ádebiy tilde oydıń tolıq, túsiniikli hám ótkir bolıwı ushın tildiń leksikalıq, fonetikalıq hám grammatikalıq ólshemlerin durıs paydalana biliw, sheber qollanıw ádislerin úyretedi.

Stil sózi házirgi waqıtta júdá keń mánide qollanıladı. Sebebi, turmıs talap etken hámme nárseniń óz stili bar. Ásirese, stil kórkem sóz sheberlerine, jazıwshılarga, jeke adamlarga, oratorlarga t.b. qatnaslı boladı. Mısalı, jazıwshınıń yamasa sóylewshiniń óz oyın túsiniikli, ótkir etip beriw ushın ádebiy tildiń materiallarınıń durıs qollanılwı, hárbir qollanǵan sóziniń yamasa sóz dizbekleriniń túsinikililigi arqalı onıń sheberligi, stillik ózgesheligi belgili boladı.

Ádebiy til ólshemlerin durıs, orınlı, sheber paydalana biletuǵın adamdı *stilist* dep ataydı. Stilist tildiń barlıq normalan durıs qollanıw arqalı sóylew hám jazıw mádeniyatı jaǵınan jetiliske boladı.

Stildiń túrleri kóp. Olardıń til materiallarıńnıń hár túrli janrına hám turmista qollanıw ózgesheliklerine qaray birneshe túrlerin kórsetiwge boladı. Máselen: tımsallar stili, kórkem ádebiyat stili, kitabıy stil, gazeta stili, ilimiy stil, ilimiy-texnikalıq stil, publicistikalıq stil, poetikalıq stil, prozalıq stil, janrlıq stil, jeke adam stili, oratorlar stili, awızeki sóylew stili hám t.b. Bul kórsetilgen stillerdiń hámme-si de ádebiy tildiń qáliplesken, turaqlı ólshemleri tiykarında onıń materiallarınan orınlı, durıs paydalanadı.

Tómendegi sorawlarǵa juwap berin:

1. Stilistika sózi qanday mánilerde qollanıladı?
2. Til stilistikası hám ámeliy stilistika dep neni aytamız?
3. Stil degen sózdi qalay túsinesiz hám onın qanday túrleri bar?

4-shınıǵıw. Tekstti oqın. Ondaǵı sózlerdiń, sóz ólshemleriniń hám sóz dizbekleriniń stillik qollanıw sheberligin túsindirin.

QASHQIN

Jańa ay jadrap kóp turmadı, kók teńizge taslaǵan aybaltaday álleqashan batıp ketken. Girbińsiz kókte úmit ushqınlarınday juldızlar ǵana jıltırasadı. Shoqalaq qumlar shókken botaday qarawtıp qalıp baratır. Ushı-qıyırı joq qulazıǵan sheksiz jáziyra. Ya jortqan ańnıń qorsıldısı, ya ushqan qus qanatlarıńnıń sıpsıńı esitilsesh. Bunnan sál ǵana burın názik ayaqlardaǵı qasań gewishtiń sılpıldısı esitiler edi, házir ol da tınǵan. Pitegene salqın tartqan qum kúndizgidey ayaqtı kúydire bermes edi, onıń ústine shóńge de joq. Jasarın jasap, qaqsáǵan seksewil tomarları qashshan artta qalıp ketken.

Qashqın tolqındaǵı qayıqtay órkesh-órkesh qumlarǵa birese órmelep, birese sırgıydı. Bir qolında tayaq, bir qolında gewish. Jol ánjamı salınǵan onseridey qorjın ıyıqqa ayqara taslangan. Qorjınnıń bir kózindegi mıs quman sısq-sısq etedi. Aldında quyırığın sholtańlatıp qolınan juwındısın kóp ishken sarı tóbet aǵarańlaydı. Anaday jerge ozadı da «jürmeysen be?» degendey iyesin kútip shońqayadı.

5-shınıǵıw. Kóshirip jazın. Stillik xızmette qollanılgan sózlerdiń hám sóz dizbekleriniń astın sızıp, olardıń stillik qollanıw mánilerin aytn.

Arqadan esken ólpeń jelden juwsan iyisi ańqıydı. Shıq túsken jáziyra pitegene dımqıl tarttı. Anda-sanda kóseniń saqalınday seldirep aq selew menen juwsan qıltıyadı. Tań samalı qashqınnıń burımınan julqılap qashadı. Átirap ele jım-jırt, qoraz da shaqırmadı. Meńirew dalada dáslepki tań usılay attı.

Kúnshıǵıs álwan shımıldıqtay qızarıp, kógildir kók jiyekke qırmızı shapaq órmeledi. Álle qaylarda inlerinen juwırısıp shıqqan janlı maqluqlar qızıl otawday dóńgelenip jańa shıǵıp kiyatırǵan altın quyashqa sıǵırayısıp qarasadı. Sansız shoqalaqlı sheksiz jáziyra dawılda tuwlap, tolqınlap jarlangan teńizdi esleter edi. Sol tolqınlar arasında birese oyǵa túsip, birese jaǵaǵa shapshıp sheten kóylek qızıl tuwday jeltirep ele ketip baratır, ketip baratır.

(*Sh. Seytov*)

6-shınıǵıw. Berilgen sózlerden qaysı biri ádebiy tilde qollanılatuǵının aytıp beriń. Durıs qollanıw ushın olardı bilip alıń.

Topıraq — torpaq, jarpaq — japıraq, jońışqa — jońışqa, búl — búlbıl, kóleńke — kóyleńke, gewish — kewish, geshir — gáshir, qanjar — ǵanjar, dize — tize, shelek — sheker, saban — saman, kes-kirt — geshkirt, átóshkir — áteshkir, baspashı — basmashı, jinli — jilli.

7-shınıǵıw. Ózlerińiz qatarlasa qollanılatuǵın 5 — 6 sóz tawıp jazıń. Olardıń qaysısı qaraqalpaq ádebiy tiliniń ólshemlerine muwapıq keletuǵınlıǵın aytıp beriń.

§ 9. QARAQALPAQ ÁDEBIY TILINIŇ FUNKCIONALÍQ STILINIŇ TÚRLERI

Ádebiy tildiń awızeki sóylew hám jazba stilleri bar. Házirgi ádebiy tilimizde jazba stildiń túrleri kóp: is qaǵazlarınıń stili, publicistikalıq stil, ilimiy stil, kórkem ádebiyat stili sıyaqlı túrlerge bólinedi. Hátte, usı kórsetilgen stillerdiń de óz ishinde birneshe stillik ózgeshelikleri boladı. Máselen, kórkem ádebiyat stiliniń ózi poeziyalıq stil, prozalıq stil, satiralıq stil, tımsallar stili sıyaqlı ózgesheliklerge iye boladı.

Ádebiy tilde samal, gúz, qıs, mektep, gazeta, kitap, jaña, jaqsı, jaman, uzın, qısqa, oqıw, islew, jasaw, barıw, keliw, búgin, erteń, bir, úsh, on, men, sen, ol, siz, biz t.b. sıyaqlı birqansha sózler hámme stillerde qollanıla beredi. Bunday hámme stiller ushın ortaқ, keń qollanılatuǵın sózler *ulıwma ádebiy* yamasa *stillik biytárep sózler* dep ataladı.

Stillik biytárep sózlerde qosımsha máni bolmaydı, olar gápte óziniń tuwra mánisinde qollanıladı.

Awızeki sóylew stili ádebiy tildin awızeki túri tiykarında payda boladı. Kóbinese awızeki sóylewde pikirdi anıq, túsinikli etip jetkeriwge baylanıslı qarapayım sózler, naqıl-maqallar, frazeologiyalıq birlikler qollanıladı. Mısalı: aǵa, aǵajan, áje, apajan, apajanım, bawırım, qulınım, janım, yashullı, aqsaqal, Kárim aǵa, Áliyma apa, qorqıp kettim, janım qalmadı t.b. Sonday-aq, awızeki sóylewde dawıslı hám dawıssız seslerdi sozıp aytıw yamasa sózlerdin dáslepki formasın buzıp aytıw orınları da ushırasadı: pa-ay, bárekella-á, apa-a-a, Áliyma-a, zawıt (zavod), sot (sud), orıs (rus) t.b. Awızeki sóylew stilinde sózlerdin orın tártibi erkin boladı. Pikirler qısqa-qısqa jay gápler arqalı bildiriledi. Olar, kóbinese tolıq emes gáp, dialog túrinde ushırasadı. Bul stil kórkem shıǵarmalarda qaharmanlardın obrazın jasawda keń qollanıladı.

8-shınıǵıw. Úzindilerdi oqıp, salıstırıń. Olardıń awızeki ya jazba stilge tán ekenin anıqlań.

1. Qalıń toǵay. Ańshı tar soqpaq penen baratır edi. Kiyiktiń kishkene ılaǵı oǵan qarsı shıqtı. Ol juwırıp kiyatır eken. Ílaq birden toqtadı. Qulaqların tikireytti. Ańshıǵa tańlanıp qaradı. Ílaq sonday sulıw. Onıń júni jipektey, kózleri jawdırap tur. Ańshı onıń súwretin aldı. Fotoapparat shırt etti—ılaq birden qashtı. Tap usı waqıtta barıs keldi.

Ańshını kóriwden, barıs keyin qashtı. Bir-eki minuttan keyin ılaqtıń dawısı esitildi. Sol waqıtta ana kiyiktiń de quwanışlı dawısı esitildi. Ílaq barıstan aman qutıldı. Ol anasına qosıldı. Men dım quwandım: kiyiktiń sulıw ılaǵına jırtqısh jete almay qaldı.

2. — Neǵıp júrsen? Aytqanday, ha, endi bildim. Sóytip, soǵan keldim desesh.

— Joq oğan emes, qáytıp túsindirsem eken. Óziń de bileseń-ǵo, biraq... Há bárekella, sol awa, sol.

— Boptı.

Awızeki sóylew stili — bul xalıqtıń kúndelikli turmısta bir-biri menen tuwrıdan-tuwrı qatnas jasawınıń, sóylesiwdiń tiykargı túri. Ol kóbinese dialog sıpatında iske asadı.

Ádebiy tildıń ólshemi sózlerdiń, grammatikalıq formalardıń, gáptiń qalıplesken túrde qollanılıwın talap etetuǵın bolsa, sóylew stilinde sózler, sóz dizbekleri, gápler ózgertilip te aytıla beredi: neǵıp, sóytip, desesh, qáytıp, ǵo. t.b. Gáp tolıq qurılmawı da múmkin (biraq, sol, awa, sol), (aq altın, sarı altın, barmaqta, islemekte), terminler de jiyi ushırasadı (atom, molekula) h.t.b.

9-shınıǵıw. Óz ara sóylesip kóriń. Ádebiy til ólshemi menen salıstırǵanda qanday ayırmashılıq bar ekenin aytıp beriń.

10-shınıǵıw. Mına sáwbette awızeki sóylew stiline tán sózler hám grammatikalıq ózgesheliklerdi ayırıń.

— Má-s saǵan. Bilmey qaldım ne qılarımdı. Oylamap edim, way, apalaqladım-aw.

— Wáy óziń-ám. Qoyshı sonsha boppa... Boladı-ǵo dárriw... Záleli joq endi, bolar is boptı.

— Bilgishsinbese, bolaǵalasań. Wáy, óziń-ám. Men bir sóyter dep-pen be.

— Solay de onnan da. Aqırı...

11-shınıǵıw. Qosıqtan úzindide sóylew stiline tán sóz hám gáp qurılısına baylanışlı belgilerdi anıqlań.

1. Mınaw biyik arız kóldiń jaǵası,
Anaw shoq tal Paxtaabadtıń saǵası.
Mınaw awıl kóp japıraq jamılǵan,
Joldı basqan qalıń terek sayası. (I. Yusupov)

2. Gúmbirle, gúmbirle asqar taw,
Sazıńnan ses urlap alayın. (Sh. Seyitov)

3. — Ásirese, qawın degen iytırqın. (*T. Qayıpbergenov*)

4. — Al mınaw-she?

— Kórmeysen be jazıwın?

Ha túsindim... Esitildi qız sesi.

Klub eken. Al mına jay monsha ma?

Áytewir de puqtalaptı-aw sonshama.

— Mınaw yaslı—eki gektar baqshası.

Tuw qatırıp salınğan qanshama!

— Jaqsı niyet ósip atır sanamız.

— Áne klub, áne kitapxanamız,

Gazeta oqıp, keshte dram krujoktın,

Tamashasın tağı kórip turamız.

(*I. Yusupov*)

Jazba stil. Jazba stil jazıwdıń payda bolıwı hám rawajlanıwı menen dóredi. Ol tildıń jámiyetlik xızmetiniń keńeyiwine baylanıslı.

Kúndelikli turmıstıń adam iskerligine sáykes tarawları kóp. Usıǵan qaray jazba stillerdiń túrleri, aytayıq publicistikalıq, ilimiy, rásmiy is qaǵazları, kórkem ádebiyat stilleri qalıplesken. Usı turmıs tarawlarınıń ózine tán bayanlaw ózgesheligi bar. Olarda sózler, sóz mánileri, grammatikalıq formalar, sóz dizbegi hám gáptiń tańlanıwında jáne qollanılıwında sáykes beyimlilik payda boladı. Máselen, publicistikalıq stil ǵalaba xalıqtı násiyatlawǵa, shólkemlestiriwge qaratılıwına baylanıslı tásirlikti talap etse, ilimiy stil dálillewge, tastıyıqlawǵa mútáj. Publicistikalıq stil tarawında kúsheytıwshi, tásirlendiriwshi til quralları kóbirek qollanılsa, ilimiy stilde pikir dál, kóbinese ilimiy terminler jiyi ushırasadı (kók korabl, aq altın, sarı altın, barmaqta, kelmekte, atom, molekula, eritpe, baslawısh, roman, povest t.b).

Jazba stil kitabıy stil dep te ataladı. Haqıyqatında, jazba stil kúndelikli turmısta payda bolǵan hám qalıplesken jazba bayanlawdıń túrлерinen ibarat.

Jazba stiller ishinde kórkem ádebiyat stili pikirdiń ózgeshe bayanlanıwı, obrazlılıǵı, keńligi jaǵınan ajralıp turadı. Kórkem ádebiyattıń janrlıq belgilerine, estetikalıq talaplarına qaray onda

til qurallarınıń tańlanıwında da parıq bar. Onda eń kerekli sózler hám mániler eń kerekli ornında qollanıwı shárt. Onıń ústine hár bir kórkem sóz sheberiniń bayanlanıwında ózinshelik sezilip turadı.

12-shıńǵıw. Oqıń. Mazmunın aytıp berıń. Gáplerdiń qaysı stilde jazılǵanın túsindiriń.

Ataqlı qaraqalpaq shayırı Berdaq Ğarǵabay ulı XIX ásirde jasadı. Ol kóplegen kórkem, ólmes shıǵarmalardı dóretti. Onıń jazǵan shıǵarmaların pútkil qaraqalpaq xalqı súyip oqıydı. Berdaqtıń shıǵarmaları basqa xalıqlardıń tillerine de awdarılǵan. Mısalı, onıń qosıqları bir toplam bolıp orıs tiline awdarıldı.

Berdaq hámme waqıt zulımlıqqa qarsı gúresken. Ol xalıq ushın xızmet etken. Xalıq ta onı súygen hám húrmet etken.

Qaraqalpaq tilin úyreniw ushın Berdaq dóretken shıǵarmalardı tereń úyreniw jáne jaqsı biliw kerek.

13-shıńǵıw. Úzindini stillik ózgesheliklerin bayanlawı, sóz tańlawı boyınsha sıpatlama berıń, qaysı stilde jazılǵanın anıqlań.

— Meni tanısań ba? — dedim men kúle shıray menen. Betime tigilip qarap, azıraq otırdı da ol:

— Birewge usataman, biraq ol emessiz ğoy, — dedi qara kózi tıńıq suwday móldirep turıp. Kimge usatasań?

— Biziń awılда burın Erpolat degen bar edi, soǵan usataman.

— Ol qayda?

— Márdikargá aydalıp ketip edi, óli-tirisin bilmeymen.

— Onda sol Erpolat — men.

— Aytbay aǵam qashan keledi?

— Ol jaqında keledi.

(M. Daribaev)

Kórkem ádebiyat stili. Ádebiy tildiń stillik rawajlanıwınıń eń áhmiyetlileriniń biri — *kórkem ádebiyat stili*. Kórkem shıǵarma ushın til hámme waqıt tiykarǵı derek bolıp tabıladı. Kórkem ádebiyat turmıstıń barlıq tárepin, bizdi qorshap turǵan

haqıyqatlıqtı kórkem obrazlar arqalı biziń sanamızǵa jetkizedi. Sonlıqtan, kórkem shıǵarmalarda xalıq tiliniń hárbir sózi, sóz dizbekleri puqta tańlanıp, orınlı paydalanıladı.

Kórkem ádebiyat stiliniń ádebiy til stilleriniń basqa túrlerine qaraǵanda ózine tán ózgeshelikleri bar. Kórkem shıǵarmalardaǵı leksikalıq baylıqlar hám grammatikalıq qurallar onıń syujeti hám obrazlılıǵına ılayıq keń qollanıladı. Turmıstıń hámme tárepine — tábiyat kórinislerine, adamlarǵa, haywanat hám janlı maqluqlarǵa, jámiyetlik-siyasiy hám ekonomikaǵa, úrp-ádet t.b. tarawlarına qatnaslı bolǵan sózler, sóz dizbekleri, onıń tiykarǵı súwretlew materialı boladı. Kórkem ádebiyat stiliniń ózine tán ózgesheligi onıń janrlıq túrlerine baylanıslı. Hárbir janrdıń ózine tán kórkemlik ózgesheligi boladı. Máselen, poetikalıq shıǵarmalarda, olardıń stillik ózgesheligine, dawıs ırǵaǵınıń birgelkiligine ılayıq qatarlardǵı sózlerdiń buwın sanların, hárbir qatardaǵı eń sońǵı sózdiń birgelkili bolıp keliwi talap etiledi. Prozalıq shıǵarmalarda onıń tematikasına, tariyxıy dáwirine, syujetine hám obraz jasaw ózgesheliklerine baylanıslı xalıq tiliniń bay leksikasınan — tariyxıy sózler, arxaizmler, dialektlik sózler, sintaksislik konstrukciyalarınan keń paydalanıladı.

Kórkem ádebiyat stilinde obraz jasaw ushın tildiń kórkem súwretlew quralları hám stillik figuralar — epitet, metafora, metonimiya, teńew, sinekdoxa, giperbola, kórkem tákirar, in-versiya, antiteza, ellipsis t.b. keń qollanıladı.

14-shunıǵıw. «Tuwılǵan úlke haqqında» degen qosıqtı oqıń. Qosıqtıń stillik ózgesheligine dıqqat awdarıń hám qısqasha syujetlik mazmunın aytıp beriń.

TUWÍLGÁN ÚLKE HAQQÍNDA

Maǵan ısıq ana — topıraq,
Meniń sende ótken kúnlerim.
Maǵan ısıq kúndey jarqırap,
Adamlardıń jaynap kúlgeni.

Maǵan ısıq báhár paslında,
Hawadaǵı quslar dizbegi.

Aq altınlı qırman tasqınlap,
Sap tartısqan kárwan gúzdegi.

Mağan ısıq qurılıssınıń,
Bálent-bálent jaylar órgeni.
Jazda qaplap diyqannıń úyin,
Qara tallar turǵan terbelip.

Mağan ısıq saǵınanımda,
Meni saǵan baylaytuǵın jol.
Seniń ıshqıń jasar qanımda,
Seni desem quwanışım mol. (I. Y.)

15-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Jazıwshınıń kórkem ádebiyat stiline muwapıq shıǵarmadaǵı personajdıń is-háreketi, onıń aynalasındaǵı tábiyat kórinislerine baylanıslı sheber súwretlengenine dıqqat awdarıń.

Ímirt waqtı. Aldına qara látte úzik, artına shıpta japqan jupını qara úyden iynine qabaq arqalaǵan shiykil sarı qız shıqtı. Názeri dárya jaqta. Álleneden qısıǵanday ján-jáǵına húreylenip qaraydı. Ústinde laplama boyalǵan bóz kóylek. Uzun jaǵa. Salaqlaw hayal ádeplep naǵıslaǵan, ayaǵında kók etik. Basında shashaqlı bóz sharshı. Sarı jambılshaday tompayǵan betiniń alqımına túsken tulımshaǵı menen oynap, oy ústinde kiyatır.

Dárya jaǵasına keldi. Tallıq iyrimlenip, sozılıp aǵıp tur. Qabaǵın jerge qoydı. Aǵısqa qarap kózi qaramıqtay jawdıraydı. Arǵı júzdegi sallanıp turǵan pishenlerge, ana bir shoq talǵa, jayılıp júrgen mallarǵa birim-birim zeyin awdarıp, jurtın saǵınıp kelgendey tábiyat kórinislerine ıntıǵıp tur...

Qız gá ıqqa, gá órge qaraydı. Awıl betke de alań. Qamalap turǵan kóp oydıń ortasında. Qıyqash ketken kóp soqpaqtıń ústinde tubalap tur. Gewgim túsip baratır. Taqatsızlanadı. Qabaqtıń bas jibine asıldı. Jordan tómén tústi. Saqqa júginip otırıp, dáryanıń gá órine, gá ıǵına jalt-jalt qaraydı. Qabaqtı suwǵa batırıp atırıp ta eki kózi dáryanıń órine tigildi. Qız güder úzdi me, óz-ózinen qaǵınıp, ornınan turdı. Biraq usı waqıtta aydıń sáwlesi menen bir keme jarq ete qaldı.

Keme uzaqlamay-aq úyden «qız qayda?» degen dawırıq shıqtı. Anası Nigarxanlap eki-úsh mártebe súrenledi.

(K. Sultanov)

16-shınıǵıw. Berilgen úzindini oqıń. Jazıwshınıń obraz jasaw ushın til materialların tańlap, olarda qaysı stildi esapqa alıp, sheber paydalanǵanlıǵın dálillep berin.

1. Tájim murttıń keń tanawları tarılıp, ózine óli shıray enip qalsa da, burın bolıp kórmegen sabırlılıqta sóylep otır.

— Solay etip, Dúysenbay, keme aman ketti...

— Jáne bir utılıs!!!

— Buwınıńdı baltala, onda.

2. Ómir — teńiz,

Men qayıqpan ondaǵı.

Qádelerim — eskeklerim qoldaǵı,

Tawday tolqın bálent - páske ırǵıtar,

Bunıń bári — gúreslerim joldaǵı.

3. — Kimseń? — dedi ǵarrı jaqınlasa berip.

— Men ǵoy, aǵa assalawma áleykum! — degen juwap boldı.

— Besimxan ǵoy! Baqıra berme, dawrıǵıp, — dedi kempir ǵarrısına, onnan soń balasına qaradı: — Ákeldi me?

— Awa, ákeldi.

— Qáne!

— Áne!

Besimxan qundaqlawlı bir nárseni anasınıń qolına uslattı.

— Uyqılap atır ma?

— Solay shıǵar... Al men xızmet jaǵıma kettim.

Publicistikalıq stil. «Publicistika» termini latınnıń *publicus* — kópshilik degen sózinen alınǵan. Publicistikalıq stil — kópshilikke túsinikli jazba ádebiy til stiliń bir túri. Stildin bul túrine xalıqtın kúndelikli turmısına baylanıslı shıǵarılıp atırǵan jámiyetlik-siyasiy ádebiyatlar, gazeta-jurnal maqalaları, ocherkler tiliniń stili kiredi.

Publicistikalıq stilde kórkem ádebiyat, is qaǵazları hám ilimiy-texnikalıq ádebiyatlar tiliniń stiline tán bolǵan belgileri ushırasadı. Biraq, óziniń tematıkası, mazmunı, sóz qollanıw hám kópshilikke ılayıqlanıw belgelerine qaray ózine tán ózgeshelikke iye boladı. Ol xalıqtın hár kúngi turmısı menen tıǵız baylanıslı boladı. Xalıqtın jámiyetlik-siyasiy turmısı,

olardı ádep-ikramlılıq ideyalar ruwxında tárbiyalaw, xalıq xojalıǵınıń jetiskenliklerin násiyatlaw gazeta-jurnal hám siyasiy ádebiyatlar arqalı iske asırıladı. Bul wazıypalardı iske asırıwda publicistikalıq shıǵarmalardıń tili kópshilikke túsiniikli, leksikalıq, grammatikalıq hám orfografiyalıq jaqtan jazba ádebiy tilde qáliplesken sózlerdi paydalanadı.

Publicistikalıq stilde qollanılatuǵın gáppler kórkem ádebiyat stilindegidey tábiyat kórinisleri, obraz jasaw qurallarınıń qatnası sıyaqlı til materialların qollanbaydı. Sonday-aq, is qaǵazlarınń stiline tán bolǵan standart, shtamp túrindegi sózler hám konstrukciyalar kem ushırasadı.

Házirgi waqıtta publicistikalıq stildin túrleri kóp. Radio hám televidenieden esittiriletuǵın informaciyalıq xabarlar, bayanatlar, ilim hám texnika, mádeniyat hám ekonomikanıń jetiskenlikleri boyınsha maqalalar, ocherkler hám t.b. túrleri bar.

17-shınıǵıw. Oqıń. Publicistikalıq shıǵarmalardıń stillik ózgesheliklerine itibar berin. Publicistikalıq stildin is qaǵazları hám kórkem ádebiyat stillerinen parqın túsindirin.

Qaraqalpaq xalqı áyyemgi bay tariyxqa iye. Ol óziniń milliy mádeniyatı, ózine tán kórkem óneri, klassikalıq ádebiyatı, ruwxıy baylıqları, úrp-ádetleri hám dástúrleri menen pútkil dúnyaǵa belgili. Gárezsizlikke baylanıslı qaraqalpaq xalqı kóplegen ruwxıy baylıqların qayta tiklew múmkinshiligine iye boldı. Ádillik hám teńlik, erkinlik hám gárezsizlik ushın gúresken qaraqalpaq xalqınıń márt, jalınlı perzentleri Ernazar Alakóz, Allayar Dosnazarov sıyaqlı xalıq qaharmanlarınıń ármanları hám niyetleri ámelge astı.

Gárezsizlik milliy mádeniyattı hám ruwxıylıqtı tastıyıqlaw, qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırları Berdaqtnı, Ájiniyazdın dóretiwshilik miyrasın tolıq qayta tiklew, olardıń jarqın esteligin máńgilik etiw ushın jol ashtı. («E. Q.»)

Ilimiy stil. Ilim hám texnikalıq miynetlerdin ádebiy til tiykarında jazılıw stiline *ilimiy stil* dep ataladı.

Ilimiy stilge ilimniń hár túrli tarawları boyınsha jazılǵan monografiyalıq izertlewlerdin, kitapshalardin, joqarı hám orta

arnawlı oqıw orınlarına arnalğan sabaqlıqlar tiliniń stili kiredi. Bundaǵı bayanlanatuǵın pikirler anıq túsiniqlerge iye boladı. Bul stilde ilimniń jetiskenlikleri tiykarında payda bolǵan arnawlı terminologiyalıq leksika keń qollanıladı.

Ilimiy stildin basqa stillerge salıstırǵanda ózine tán ózgesheligi bar. Bunda qollanılatuǵın sózler hám gápler hár bir qubılıstın tábiyatın ashıp beretuǵın anıq anıqlama yamasa formalardan ibarat boladı. Olardaǵı sózler kóp mánilikti bildirmeydi, tuwra mánisinde, yaǵnıy terminologiyalıq mánide qollanıladı.

18-shınıǵıw. Ilimniń hár túrli tarawlarınan alınǵan ilimiy stildin úlgi-lerin oqıp shıǵıń. Ilimiy stilde jazılǵan miynetlerdin ózine tán ózgeshelikleriniń bolatuǵınlıǵına dıqqat awdarıń. Ilimiy stildin publicistikalıq stilden ayırmashılıǵın aytıp berıń.

Til — oydin tikkeley haqıyqatlıǵı. Til — adamlardın eń áhmiyetli qarım-qatnas quralı.

Sóz — tildin bir pütün leksikalıq birliǵı. Ol óziniń mánisine, xızmetine qaray nominativlik sıpatqa iye boladı.

Sóz dizbegi — tolıq mánili eki yamasa birneshe sózlerdin baǵına baylanısınan dúzilgen sintaksislik birlik.

Gáp — til nızamın ılayıq grammatikalıq hám intonaciyalıq jaqtan qalıplesken bir pütün sóylew birliǵı. Ol biziń oyımızdin haqıyqatlıǵı haqqında xabarlaydı hám sóylewshiniń qatnasın bildiredi.

Hawa, suw, jer, aspan deneleri, ósimlikler, haywanatlar, yaǵnıy bizdi qorshap turǵan nárselerdin barlıǵı birlikte tábiyat dep ataladı.

Tábiyatta júz beretuǵın barlıq ózgerisler qubılıslar dep ataladı. (*Fizikadan*).

Alınǵan tegislikte jatıwshı berilgen noqattan berilgen aralıqta jaylasqan tegisliktin barlıq noqatlarınıń kópligi sheńber dep ataladı.

Haqıyqatlıqtı dálilleytuǵın aytım teorema dep ataladı.

Bir-birine oraylı simmetriyalı bolǵan tuwrılar parallel boladı. (*Geometriyadan*)

19-shınıǵıw. Berilgen naqıl sózlerdi oqıń. Olardın nege arnalǵanlıǵın hám xalıqtın tilge, á sirese, sóylew mádeniyatına qanday baha bergenligin aytıp berıń.

1. Oylanıp bilip babalar,
Oylanıp aytqan hár sózin.
Sózdi dúrge teńgergen,
Oylama kem dep gáwhardan.
2. Ańlamay sóylegen awırmay óledi.
3. Mánili sóz bahalı, ózi qısqa, ózi jup.
4. Aytıwshı aqıl bolsa, tıńlawshı dana.
5. Jaqsı sóz jan azıǵı.
6. Dálilsiz sóz — esken jel.
7. Adamnıń júzine qarama, sózine qara.
8. Sóz júyesin tapsa, mal iyesin tabadı.
9. Adamnıń parqın bilmeseń,
Sóyletip kór, sinap kór.
Parqı sonda biliner,
Sózine qarap baha ber.

20-shınıǵıw. Qawısqa alınǵan sózlerdiń gápke tiyislinin kóshirip jazıń. Olardıń qaysısı sinonim, qaysısı ádebiy tildin norması ekenin aytıń.

1. Quslar (shaqaǵa, putaǵa) qonadı. (*J.A.*) 2. Ol hár kúni altı geklardan aslam jer (shúdigarlawda, súdigarlawda). 3. Olar atızlardaǵı (ǵawasha payalardı, ǵawasha paqallardı) mexanizm kúshleri menen shabıwda qızǵın miynet islewde. (*Ó.X.*) 4. Topıraқта vilt juqtırıw dárejesin saplastırıw ushın (paqal, ǵozapaya) shabatuǵın mashina menen (paqaldı, ǵozapayanı) tamırınan qoparıp, onı atızdan shıǵarıp órtep jiberiw kerek. («*S. Q.*») 5. Qoy-eshkiler awıl arasında (kóleńkeli, sayalı) jerlerdi iyelep alǵan. 6. Ádette, olar (óriske, jayılıwǵa) (kún awǵan soń, tústen keyin) shıǵadı.

LEKSIKALÍQ STILISTIKA

§ 10. SÓZLERDIN STILLIK QOLLANILIWÍ

21-shınıǵıw. Qosıqtan úzindini oqıń. Sózlerdin óz ara mánilik grammatikalıq baylanısına itibar berin.

Xalıqtın jigerbenti, sham-shıraǵı,
Watangá jaw keltirmes jas qıraǵı.

At shawıp, oqıw-bilim maydanında,
Báygiden ozıp keliń, er pıraǵı.

Tıńlańız násiyhatım, qaraqlarım,
Oń bolsın oqıw degen talaplarım.
Minekey, tayın turǵan qaǵaz-qálem,
Dushpannıń ájel oǵı jaraqlarım.

Serlegil qay bir istiń ońlı-solın,
Balalarım, tutıńız tártip jolın.
Jasları batır tuwǵan xalqımızdın,
Jigerli, er júrekli isker bolın.

(S. Nurımbetov)

22-shınıǵıw. Qara háripler menen jazılǵan sózlerdiń qollanılıwında neni ańlaysız? Qalay bolǵanda sózlerdiń, pikirdiń mánilik úylesimi durıs bolar edi? Anıqlań.

Birneshe jıl burın Azerbaijan baǵmanları **tóselip ósetuǵın** limonlardı ósirdi. Astra subtropikalıq úlkesinde **bunday** ağashlar birneshe mın. Bunday limonnıń artıqmashılıǵı **qardıń astında** ósedı. **Bir jılı** Astrada qalıń qar boldı. Sonda úsh qabat siyle menen oralǵan limon ağashlarına **qalıń** qar kórpe boldı. Olar usı kórpeniń astında ósti.

Ádette, stilistika biziń sóylew mádeniyatımızdın tiykırı bolǵan eki jaǵdaydı kózde tutadı. Olar til stili hám sóylew stilinen ibarat.

Til stili tildiń stillik qurılısına itibar beredi, sózlik quramǵa, grammatikaǵa baylanıslı stillik qurallardıń durıs qollanılıwın talap etedi. Al, sóylew stili bolsa, oy-pikirdiń maqsetine qaray onıń qollanılıwı boyınsha sóylewdiń túrlerine xızmeti jaǵınan beyimlesiw, sáykes keliw jaǵdayların úyretedi.

Ádebiy til stili usı eki baǵdardı da óz ishine aladı. Bunda, ásirese, hárqanday sózdiń ádebiy tildiń ólshemine qaray durıs qollanılıwı ayrıqsha áhmiyetke iye. Bul onıń xızmeti hám qollanılıwın támiyinlewshi stillik kórsetkishi bolıp tabıladı.

23-shınıǵıw. Qawıs ishindegi sózlerden ayılajaq oy-pikirdi dál ańlatatıwınların tańlap alıń. Dálilleń.

Biziń awıldań shopanı Jamaldı hámme (jaqsı kóredi, húrmetleydi, maqtaydı, basına kóteredi, sıylaydı, húrmet etedi). Ol (kútá, dım, oǵırı, orasan, oǵada) (er júrek, batır, qaysar júrekli) adam. Jaqın arada oǵan mınaday (waqıya, jaǵday) ushırastı. Jamal awıldan alıslaw jerde qoylardı (qarawıllap tur edi, baǵıp tur edi, baqlap tur edi, qaytarıp tur edi, otlatıp tur edi). Qoylar qoranıń ishinde edi. Qoranıń bir jerin (buzıp, jarıp, qulatıp, ańsıraytıp) onıń ishine úsh qasqır (kelip kirdi, kirdi, shaptı). Qoylar panasız ǵarıptey (múyeshke, mushqa, janbasqa, qaptalǵa) tıǵılıp, (albıray basladı, sasa basladı, háwlire basladı, qorqa basladı, janı shıǵa basladı, tıpırshılay basladı, urına basladı, qobaljıy basladı). Ol bar kúshi menen qasqırlarǵa (táp berdi, bas saldı, umtıldı, táp qoydı, hújim jasadı, qarsı turdı). Qasqırlar (zıp berdi, tura qashtı, joq boldı, qarasın batırdı, ókshesin kóterdi).

Solay etip, shopan qoylardı (qaysarlıq penen, batırлық penen, er júreklilik penen, qorqpastan) qutqarıp qaldı.

24-shınıǵıw. Gáplerde sózlerdiń qollanılıwına baylanıslı kemshiliklerdi ańıqlap, dúzetiń.

DUZ HAQQÍDA ÁPSANA

Erteдеги bir zamanlarda jerde duz bar bolsa da, adamlar onıń paydasın bile almay awqatların duzsız jep otırǵan eken. Duzdıń dáslep tabılǵanlıǵı haqqında xalıq arasında mınaday ańız bar.

Bir ańshı ań qurıp júrip, harıǵannan soń bir jerge barıp ot jaǵıp, ańnıń góshin tuwrap, iske ótkerip kabab etip jemekshi bolıptı. Ańshınıń sol otırǵan ornı duzdıń káni eken. Isten tartıp alǵan bir bólek gósh jerge túsip ketedi. Taslap jiberiwge kózi qıymay, onı qaytadan qolına alıp awzına salsa, góshtiń mazasınıń ózgergenin ańlaptı. Buǵan hayran qalıp taǵı bir bólek gósh alıp, ózi jerge basıp awzına salsa onnan da mazalı bolıptı.

Ańshı bul jerde bir qásiyettiń bar ekenin bilip, qalǵan kababın duzlap jep aladı da, duzdıń taza jerinen dorbasına salıp, úyine alıp kelipti. Dáslep sinap kórip, kem-kem qazanǵa da sala baslaptı. Duzdı qanday taǵamǵa paydalansa da mazalı bola beripti. Soń xalıqqa jayılp, xalıq duzdı qollanıp, mazalı awqat jeytuǵın bolǵan eken.

§ 11. SINONIMLER, ANTONIMLERDİN QOLLANÍLÍWÍ

25-shunıǵıw. Oqıń. Mánileri bir-birine jaqın sózlerdi tabıń. Olar qanday ayırmashılıqqa iye ekenligin anıqlań.

1. Miriwbetlik elge qanday jarasıq,
Awılına qonaq barsa, talasıp.
Úylerine úsh kún miyman kelmese,
Jigitleri turar jolǵa qarasıp.

(T. Jumamuratov)

2. Kimse qaza taptı, jannan ayırıldı,
Kimse gedey boldı, maldan ayırıldı,
Kimse kózi suńqarınan ayırıldı,
Basıńa awır is tústi, Bozataw.

(Ájiniyaz)

Sózlik quramında túbirleri basqa, mánileri bir-birine jaqın sózler oǵada kóp. Máselen, **sulıw** sóziniń mánisine jaqın *shıraylı*, *sımbatlı*, *gózзал* usaqan túrleri bar. Sóylewshi bayanlap atırǵan pikirdiń anıqlıǵın, dálligin jetkeriw maqsetinde olardıń ishinen gáptegi pikirdiń maqsetine qaray keregin tańlap paydalanadı. Aytayıq, *sulıw qız*, *sulıw jigit*, *sımbatlı qız*, *sımbatlı jigit*, *gózзал qız* dep aytıw múmkin, al *gózзал jigit* túrinde qollanılmaydı. Demek, mánileri bir-birine jaqın bolǵanı menen, olardıń hárqaysısının paydalanılatuǵın ornı bar eken.

Sózlik quramdaǵı usınday mániles sózlerdi **sinonimler** dep ataymız. Olardıń túrli jaǵdayda pikirge, mazmunǵa, maqsetke say qollanıw uqıplılıǵı stillik ózgesheligin quraydı.

Awızeki hám jazba túrdegi bayan etilgen oy-pikirge sóylewshi menen jazıwshınıń qanday qatnasta ekenligin ańlatıwda da sinonimler úlken áhmiyetke iye. Máselen, joqarıdaǵı «Bozataw» poemasınıń alınǵan qatarlardaǵı «qaza taptı» — «jannan ayırıldı» sinonimlerin «óldi» degen sınarı menen salıstırsań, shayırdıń bayanlamaqshı bolǵan waqıyaǵa ashınarlı qatnası, sezimleri anıq seziledi. Demek, avtor kerekli orında sinonimlerdiń stillik múmkinshiliklerinen durıs paydalanǵan.

Al, birinshi kuplette qonaq, miyman sózleri bir uǵımdı bildiriwine qaramastan, ózgeshe mánili eki sózdey bolıp tur. Eger olardıń ekewin de ya qonaq, ya miyman sózi menen awmastırǵanda, orınsız qaytalaw boladı hám usıǵan baylanıslı stillik qolaysızlıq seziler edi.

26-shınıǵıw. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdiń sinonimlik sınarların atań. Qanday ayırmashılıǵı bar ekenligin túsindirín.

Bir ǵarrınıń úsh **balası** bar edi. Óler aldında ol bar dúnyasın bılay bólisiwge keńes berdi: úlken balam **dúnyamnıń yarımın**, ortanshı balam úshten birin, al **kishkene** balam toǵızdan birin alsın.

Bir kúni ǵarrı **öldi**. Ǵarrınıń balaları **dúnyasın** bólese basladı. Olardıń 17 túyesi bar edi. **Gezek** usı túyelerdi bólisiwge keldi. Áne **qızıq**. Balalardıń úlkenine yarımın beriw ushın bir túyeni soyıw kerek. Olay bolmaǵanda 17 túyeniń **yarımı** 8,5 boladı. Ortanshı hám kishkenesine de tiyislinin alıw qıyın. **Ne qılıw kerek?** Olar túyeni soyıwdı ya solay bólisiwdi de **unatpadı**. Balalar **ne qıların** bilmedi.

Usı **waqıtta** bir túyeli **adam** keldi. Ol adam balalardı qaraǵ: — Bul ne ǵáp, nege kelise almay atırsız?—dep soradı. Balalar ne tuwralı ekenligin ayttı. Túyeli adam **azıraq** oylanıp turdı da bılay dedi: «Men sizlerge ózimniń túyemdi beremen. Sonda túyeńiz 18 boladı. Endi ańsat bólisiwge boladı. Úlkenińiz 9 túye aladı. Bul **barlıq** túyeniń yarımı boladı. Ortanshıńız 6 túye aladı. Bul **barlıq** túyeniń úshten biri boladı. **Kishkeneńiz** 2 túye aladı. Bul **barlıq** túyeniń toǵızdan biri boladı».

Balalar buǵan júdá **quwanıp qaldı**. Óytkeni, túyelerdi ańsat ǵana bólisip alǵan edi. Sonnan keyin túyeli adam olardı: «Atańızdan qalǵan 17 túyeni bólisip aldınıız. **Úlkenińiz** 9 túye, ortanshıńız 6 túye, **kishkeneńiz** 2 túye, **hámmesi** 17 túye boladı. Meniń túyem **artıq**, sonlıqtan men onı **qaytarıp alaman**» — dedi.

27-shınıǵıw. Sinonimlik uyalardı tolıqtırın. Salıstırın, ózgeshelik belgilerin anıqlań.

úlken —
úy —
usaw —

adam —
islew —
ıras —

ullı —	taza —
ǵamxor —	shıray —
turıw —	maza —
qızıq —	jarlı —
kóriw —	sabır —
kek —	muǵallım —
jılaw —	semiz —
bay —	barlıq —
diydar —	jol —

Úlgi: Úlken — náhán, Úy — jay.

28-shınıǵıw. Stillik ózgesheliklerine qaray tómendegi sinonimlerdi keltirip ǵap qurań.

Báshará, sın-sımbat, kelbet, pishin, túr, sıyqı, tús: muǵallım, oqıtıwshı, ájel, paymana: arıw, dilbar, gózzal.

Antonimler de olardıń qarama-qarsı mánili jubaylar bolıwına baylanıslı stillik xızmette, yaǵnıy, pikirdi mániler qarsılıǵı tiykarında kúsheytıw ushın jiyi qollanıladı. Mısalı: Dos jılatıp aytadı, dushpan kúldirip aytadı. (*Naql*) Jılasam — jubattıń, kúlsem quwandıń. Appaq sútlerińnen emdim de qandım. (*T. J.*) Bul mısallardaǵı dos-dushpan, jılatıp aytadı, kúldirip aytadı usaǵan qarama-qarsı mánili jubaylar antonimler. Olar pikirdi kúsheytıw, ótkirlestiriw maqsetinde stillik xızmet atqarıp tur.

29-shınıǵıw. Oqıń. Antonimlerdi tawıp, olardıń qanday xızmet atqarıp turǵanlıǵın anıqlań.

1. Bir biyeden ala tay da, qula tay da tuwıladı. Hámme teń bolsa, ishkeri, tısqarı bolıp Xiywa ekige bóline me? (*K. S.*) 2. Aral teńiz az bilseń, tıńla, kóp bilseń, úyret. Sen júrgen ashıq teńizde biz de júrgenbiz. (*Ó. A.*) 3. Tóleniń awzına keldik te, tım-tırıs otıra berdik. Ishten ya sırttan kelgen adam kórinbeydi. Heshqanday dıbıs esitilmeydi. (*T. Q.*) 4. Birewi ushadı, birewi túsedi. Ushqanı kókте sayradı, túskeni ıssıda qanatın qaǵıp, jer bawırlap jatıp, topıraqqa

awnap, qanatın qağıp, jorgalap ketip, puta-puta menen shóplerdiń arasın sayran etedi. (*J.A.*) 5. Hárqaysınıń óz sırı, óneri bar, óz aldına bir dúnya. Birin taslap birine ótse, gúller bağınıń birinen shıǵıp, birine kirgendey. (*T.Q.*)

30-shınıǵıw. Antonimlik jubaylardı keltirip, gáp qurap jazıń. Olarda antonimlik jubaylardıń stillik xızmetine baha berıń.

Alıs—jaqın, erte—kesh, ıssı—suwıq, keldi—ketti, aq—qara, bar—joq.

Antonimler naqıl-maqallardıń quramında, awızeki ádebiyatı úlgilerinde, kórkem súwretlewde antitezalıq rol atqaradı. Antitezalıq máni stil sıpatında kúsheytiwshi sóz obrazlılıǵın taǵı da arttırıwǵa sebepshi boladı. Alasıǵa altaw az, beresige besew kóp. (*Naqıl*) Joq edim, bar boldım, kamala keldim, Árebi atlar minip, dáwranlar súrdim. (*Ájiniyaz*)

31-shınıǵıw. Qosıqtı oqıp, antonim sózlerdi tabıń. Xızmetin anıqlap, olardı qarsılas jubayı menen kóshirip jazıń.

1. Taw nızamı: dos bolsın ya qas bolsın,
Mártebesi bálent bolsın, pás bolsın,
Úlgi etkeyli elden erdiń balasın. (*Sh. S.*)
2. Dúnyası qurıǵır,
Birew jırlap, birew jılap,
Birew tırnap, birew sılap,
Birew muzlap, birew qızıp,
Birew sazlap, birew buzıp,
Kim tas ǵayzap, kimler bas ǵayzap,
Ótken eken ózińnen naysap. (*Sh. S.*)
3. Xızmet eter ǵarrıǵa da, jasqa da,
Jawdıraǵan gúl bar jerde ashıq bar. (*G. E.*)

32-shınıǵıw. Qara háripler menen jazılǵan sózlerde qanday stillik ayırmashılıq bar ekenligine sıpatlama berıń. Olar qanday sózler?

1. **Termeymen** deseñ de, gúlden **tererseñ**,
Kórmeymen deseñ de, bir kún **kórerseñ**,
Tiken kirse jangá, joldan júrerseñ,
Jaslıq **bir** keledi, **basqa** kelmeydi. (G. E.)

2. **Tek** júrseñ, **toq** júreseñ. (*Naqıl*) Jaqsınıñ **jatı** bolmas, jamannıñ **uyatı** bolmas. (*Naqıl*) **Arısı** arı, **berisi** beri. **Anawsı** anda, **mınawsı** mında.

Geypara túbirleri mánilik jaqtan qarama-qarsı emes sózler de sáykes kontekstte qarsılas mánili sózlerdey stillik máni atqarıwı mümkün. Biraq olar antonimler emes, degen menen, qarama-qarsı stillik mánilerge iye sózler sıpatında xızmet atqara aladı. Mısalı: Bar dese barmaysañ, kel dese kelmeyseñ. Otır dese otırmaysañ, tur dese turmaysañ.

33-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Sinonim hám antonim sózlerdi tabıń. Olardıń qanday stillik xızmet atqarıp turǵanlıǵın anıqlań.

1. Dáryanıń argı júzi menen shayqatılıp kiyatırǵan bir jelqomlı keme keńseniń tusına keldi de, bergi júzge qaray burıldı. (K. S.)
2. Bir kishkene eldiń shayırlı bolsam da, men ullı islerdiń parqın bilemen. (I. Y.)
3. Inilerim ğoshshaq, ózleriń dilbar, Sizlerden shıraylı qaysınday gúl bar. (I. Y.)
4. Túrgelip erteden jumısqa shıǵıp, Qolıńdı qabartıp belinđi búgip, Dizeńdi sızlatıp, miynetin shegip, Jegen bir zaǵarań paldan jaqsıraq. (*Berdaq*).
5. Kel demek bar, ket demek joq. (*Naqıl*).
6. Ğosh jigitke namıs kerek, ar kerek, Qálem qas, qıpsha bel sáwer yar kerek. (*Ájiniyaz*).
7. Atar tańǵa júrseñ de, batar kúńge júrme, balam. (K. S.)
8. Jumagúl bolsa kókireginde ashıw saqlamay, ol kelse de, ketse de tósek saladı. (T. Q.)
9. Erte turıp, kesh jatqannıń parqı bar. Diydilegen jerge jetesiz, jıllar. (G. E.)

§ 12. KÓP MÁNILI SÓZLER HÁM OMONIMLERDİŇ STILLIK QOLLANILIWÍ

34-shunıǵıw. Gápplerdi salıstırıń. Onda qara háripler menen jazılǵan sózlerdiń mánilik ayırmashılıǵın anıqlań.

1. Men dúkánnan **ótkir** pışhaq satıp aldım. Azamat **ótkir** jigit bolıp shıǵadı.
2. Azıraq **bawırım** awırıp, jumısqa bara almadım. Jigerbentim, **bawırım**, qayda júrseń de aman bol!
3. Qaladan shıraylı **dasturqan** satıp aldım. Házir hámmeniń de **dasturqanı** mol, tamaǵı toq.
4. **Kóz** — adamnıń sham-shıraǵı. **Kóz** kózge tússe barlıǵı da umıt bolıp ketedi.
5. Ana balasın saǵınǵan eken, kóriwden **qushaǵın** asha juwırdı.
Jer **qushaǵı** misli jupar kibi ańqıydı,
Usındayda oy keledi hár qıylı. (*Ǵ. S.*)

35-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Berilgen gáplerdiń mánilik ózgesheliklerin salıstırıń.

1. Toyǵa barsań burın bar, burın barsań orın bar. (*Naql*)
2. Ottı gewleme óshirerseń, qońsını gewleme kóshirerseń. (*Naql*)
Bul ottı qızıl sıyr ushın saqlap qoyıppan, aldımız qıs.
3. Kóriń, kóriń mine qara, Anaw—awıl, mınaw—qala, Anaw—mektep, mınaw—bala. Bular biziń aytshı nemiz? (*M. D.*)
Kóz ushında qara kórindi. (*M. D.*)
4. Tal tús. Shıǵırǵan ıssı da janımızǵa tiyip baratır. Qızıq tús, aytsam, kúlkiń keledi. Alma pis, awzıma tús dep jata bermeyik, ilajın isleyik.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındaǵı kópshilik sózlerge kóp mánilik tán. Kóp mánilik tildiń baylıǵın kórsetedi. Ol ádebiy tildiń pútkil rawajlanıwınıń barısında payda bolǵan hám qalıplesken, xalıqtıń sanasına sińip, ámeliy dástúrge aylanǵan ólshem sıpatında ulıwmalıq túrde alınǵan. Tilimizdiń qaysı barımǵa da bara alıwında, sheksizliginde, oy-pikirimizdi tıńlawshıǵa sáykes sóylew sharayatına, sóylewdiń mazmunı menen maqsetine qaray anıq jetkeriwde sózdiń kóp mániligi tiykarǵı orındı iyeleydi.

Sózdiń dáslep bir mánide payda bolatuǵınlıǵı belgili. Adamlardıń kúndelikli tilden paydalanıw tájiriybesinde bir zat ataması menen ekinshi bir zattı qanday da bir uqsaslıǵı tiykarında qayta atawdan sózdiń awısқан mánileri dóreydi.

Olar qosımsha mániler. Qosımsha mánilerde, ádette, stillik ózgeshelik, obrazlılıq bar. Olar metaforalıq, metonimiyalıq, sonday-aq, sinekdoxalıq awısqa mánilerden ibarat. Sonlıqtan sóylew jaǵdayında gáptiń anıqlıǵı, tásirsheńligi ushın awısqa mánilerden jiyi paydalanamız. Bul olardıń stillik ózgesheligin quraydı. Máselen, birinshi perzent, dáslepki perzent, tuńǵış perzent sóz dizbeklerindeki *birinshi*, *dáslepki*, *tuńǵış* sózleriniń mánileri bir-birine jaqın, degen menen *tuńǵış* ózgeshe máni ótkirliğine iye. Öytkeni, *tuńǵış* awısqa mánide. Bul usı sózdi qollanıwdaǵı stillik ózgesheligi.

Sózdiń kóp mániligi, ásirese, kórkem ádebiyatta, publicisti-kada stillik maqsette jiyi paydalanadı.

36-shınıǵıw. Tómendegi sóz dizbeklerin paydalanıp, gápler dúziń. Olar-da kóp mánili sózlerdiń qanday xızmet atqarıp turǵanlıǵın anıqlań. Túsindiríń.

Sóz marjanı, názik kewil, ushqır qıyal, qıyalǵa talıw, sózleri shiy-rin, miyri qanıw, meńrew jaǵa, qarańǵılıq, mártebesi bálent, iyne-niń kózi.

Seslik quramı hám aytılwı birdey, biraq mánilik jaqtan pút-killey basqa mánilerdi ańlatuǵın sózler omonimiyalıq qubılıs nátiyjesinde payda bolǵan. Omonimiyalıq qubılıs tiykarında dóregen sózlerdiń túrleri júdá kóp. Olar sap omonimler, omofomalar, omofonlar hám omograflardan ibarat.

Mánileri boyınsha pútkilley basqasha, biraq seslik quramı birdey, qálegen jaǵdayda birdey grammatikalıq kórsetkishlerge iye bola alatuǵın sózler sap omonimler, al túrli sóz shaqaplarınıń qatnasına qaray bir formada ǵana bir-birine uqsaytuǵın sózler omofonlar bolıp esaplanadı. Is—(jumıs) — is—(shanshatuǵın zat); aw (ań) — aw (balıq tutatuǵın qural)

Aytılıwı birdey, biraq jazılıwı hár qıylı sózler **omofonlar** bolsa, birdey jazılıp, ózgeshe aytılatuǵın sózler **omograflar** dep ataladı.

Omonimler hám olardıń basqa da túrleri sóylewde stillik xızmet atqarıwǵa uqıplı. Mısalı:

Bul tóbeniń óz knyazı, óz begi,
Kim qábirde únsizlikke tózbedi. (*Sh. S.*)
Ózbeki, qazaǵı — bári tuwısqan,
Mártlik saparlarǵa beldi buwısqan.
Kim sheber, kim olaq,
Ayta qoysın ol-aq.

37-shınıǵıw. Omonimlerdi tabıń. Olardıń mánilik hám qollanıw ózgesheliklerin anıqlań.

1. Qáne, berregirek kel, anıqlap qara. Aq, qara seniń ushın birdey emes ǵoy. Qarası seniki, aǵı meniki emes pe? 2. Qala kór, balam, barsań barıp qayta ǵoy, kewlińdi kótererseń. Tezirek aylanarsız, keshigip qalaǵórmeń. 3. Beri qarap sóyle, ırasın ayt, taǵı hámmemizdi qarap etip júrmе. 4. Qolım bos, barsam barıp qayta qoyayın, bos qaltaǵa uzaq kún qol salıp júrgennen bir nárse shıǵa ma? 5. Tek júrgen, toq júredi. (*Naqıl*) Abaylı bol, bul sımnan tok júredi.

38-shınıǵıw. Gáplerdiń stillik ózgeshelik belgilerin anıqlań. Teksttiń mazmunına baylanıslı pikirlerińizdi dápterińizge jazıń.

NANNÍN QÁDIRI

Orazımbet aǵa úyine kire bergen jerde topıraqqa bılǵanıp atırǵan nannıń birneshe usaǵına kózi tústi. Dárriw iyilip úplep-úplep eki qollap jıynap aldı da, mańlayına qayta-qayta tiygizdi. Balaların shaqırıp alıp bılay dedi:

— Mine, sizlerdiń zayalaǵan nanlarıńız. Nannıń usaǵı — ushıǵanıń qıyqımı. Onı jerge túsirmey jew kerek. Nan—ómir azıǵı, adam miynetiniń jemisi. Nan bar jerde tirishilik bar. Qanday da sebepler menen nan tabılmay qalsa, xalıq gúyzeliske ushıraydı. Biziń atababalarımız nandı altınnan zıyat kórip qádirlengen. Nandı qúdiretli kúsh sanap, oǵan sheksiz húrmet etken. Bunnan kóp jıl burın suwıq erte kelip, eginlerdi urıp ketti. Eginler kók qaldı. Elde asharshılıq baslandı. Ashlıqtan xalıq qırılıp tuwısqan-tuwǵanlarınan ayırıldı. Bir tisleм nan ushın adamlar eń qımbatlı zatların da satıwǵa tayar edi.

(*X. Tájimuratov*)

39-shınıǵıw. Berilgen gáplerdiń stillik ózgesheliklerin anıqlań. Teksttiń mazmunına baylanıslı mısalllar keltiriń.

QAYÍR-SAQAWATLÍ IS

Kóshemizde jası alpıslardan ótińkiregen Sápiwra degen apamız jasaydı. Ğarrısı bunnan bes-altı jıl burın qaytı bolǵan. Ózi de japsaqlı. Tayaqqa súyenip zorǵa júredi. Shańaraǵındaǵı mańlayına tutıp otırǵan jalǵız balası da Awǵanstan urısı waqtında mártlershe qurban bolıp, denesi temir tabıtta úyine ákelingenin biletuǵın edim. Sápiwra apa dártli edi. Balasın qayǵırıp jılaǵanda etegi jasqa toladı.

Kóshege shıqsam, Sápiwra apanıń esiginiń aldı qarǵa kómilip qalǵan. Sırttan birew kelip mına qardı tazalap bermese, qapısınıń ashılıwı náǵuman. Men bunı kóriwden járdem beriwge asıqqanımdı bilmey de qaldım. Eger onıń balası tiri bolǵanda, esiginiń aldı bunday bolıp qarǵa kómilip jatpas edi. Men qolıma gúrek alıp Sápiwra apamızdıń úyiniń aldına keldim. Gúrek penen qardı tazalawǵa kiris-tim. Joldan ótken jolawshılar maǵan:

— Bárekella, balam! Apańa sawaplı is etipseń. Usınday járdemge mútáj adamǵa etken xızmetiń tiyedi, — dep alǵıs sózlerin jawdırıp atır. (*X. Saparov*)

§ 13. GÓNERGEN SÓZLER HÁM JAÑA SÓZLERDİŇ STILLIK QOLLANÍLÍWÍ

Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri hám tariyxıy shıǵarmalardıń tiline názer awdarıń. Onda házirgi zaman qaraqalpaq ádebiy tiliniń sózlik quramında siyrek ushırasatuǵın yamasa derlik umıtılıp baratırǵan sózlerdi kóresiz. Máselen, waspı — tariyxı, gáwir — basqa dindegi adam, náhár — tamaq, awqat, gárdish — qıyınshılıq, otarba — poezd, shaytan arba — velosiped, qanterek — kelisim, tulımshaq — qızlardıń eki shekesindegi bir tutam etip qoyatuǵın arnawlı shash bólegi h.t.b.

Tildiń tariyxıy rawajlanıwınıń belgili bir dáwirlerinde bunday sózler oǵada jiyi qollanılıp kelgen. Degen menen, olardıń bir toparı sáykes uǵımnıń góneriwi yamasa turmıstan shıǵıp qalıwı sebepli, házir siyrek jumsaladı. Joqarıdaǵı sózler áne

sonday gónergen sózlerden ibarat. Onda xalıqtıń, xalıq tiliniń ótmishi kórinedi. Solay da bunday gónergen sózlerdiń kópshiligi házirgi dáwirde de belgili stillik maqsetke sáykes sóylew jaǵdayında qollanılıw uqıplılıǵına iye. Máselen, mına qatarда gónergen sózlerdiń stillik xızmetine kewil awdarıń:

Yapırmay, ne degen nadanlıq,
Házirshe otarba hám jaqpaydı.

(*Sh. Seytov*)

Házirgi ádebiy tilimizde otarba ornına poezd sózi qollanıladı. Shayır bul qatarlarda poezd sóziniń ornına otarba sózin dáwir elesin beriw maqsetinde arnawlı túrde stillik jobada paydalanǵan.

Gónergen sózler ádebiy shıǵarmalarda personaj tiline, dáwirge sıpatlama beriw maqsetinde stillik xızmet atqarıp keledi.

40-shınıǵıw. Oqıń. Gónergen sózlerdi atań. Olar qanday mánide hám xızmette qollanılıp turǵanlıǵın anıqlań.

1. Aqsaqal at ústinen Jumagúldiń bas orawına, etegi tirsegin japqan qızıl bóz kóylegine, jelkesine túsken burımınıń ushına qosılǵan uzın jemeligine hám onıń ushına baylanıp jawırının basqan eki sarı giltine, ayaǵındaǵı náhán sherim gewishine qarap:

— Yaqshı, úyińe qayta ber, bir batpan júweri bergizip jibereyin, — dep atınıń basın izine qaytardı. (*T. Q.*)

2. Jaman is bolǵan eken. Eger de qız tabılmasa, balań qun tóleydi. Anaw-mınaw da qun emes, sháriyattı buzǵan qun. Baydıń pátiya oqıǵan jesirin alıp qashqanın Xiywanıń xanı esitse, balańdı dargá asadı. «Basqa húkim joq!» — dep biy aspandı tóbemizge tónkerdi. (*K. S.*)

3. Eger jamay jawı bolsa ol adam,
Jup jaǵadan dárhal tutup alaman.

(*I. Yusupov*)

41-shınıǵıw. Qosıq qatarlarında paydalanılǵan gónergen sózlerdiń stillik ózgesheliklerine sıpatlama beriń. Sózliklerdi paydalanıń.

1. Artın jar, aldında márdikar,
Gúman goy qaytıwın aynalıp.

(*Sh. Seytov*)

2. Qız-jigiti kiygen atlas, dárayı,
Bağı-bostan gül-gül dóngen shırayı,
Qaraqalpaqstannıń Nókisten soń orayı,
Shadlıqtan shalqıǵan eli Shımbaydıń.

(*I. Yusupov*)

42-shınıǵıw. Gónergen sózlerdiń qanday stillik jobada paydalanılǵanın anıqlań.

1. Iyshanıń shıǵa bermesin, basqalar da bir nárseni abaylaytuǵın shıǵar, sóylesin, esiteyik. (*K. S.*)

2. Dáryanıń arqasında dinniń orayı káramat penen qúdiretinen nan pisetuǵın jer dep túsinik qalǵanlıqtan xalıqtan úsir, pitir, kewsen, zakatların ózleri ákelip berip, bir máртеbe pátiyasın alsa ózlerin hajıǵa barıp qaytqanday sezer edi.

3. Nazarbaydıń qulaǵına bir sınıǵırlı esitildi. Ol sol jaqqa jalt qarap edi, awıldıń sırtındaǵı qudıq jaqtan iyninde suw qabaq, kishkene tar soqpaqta kiyatırǵan, óńirinde túrli túyme, shashaqları bar, óńir monshaq, xalqalı sırǵa, altın jalatqan háykel, jeńseli pashshayı kóylek ústinen mawıtı gúpi kiygen jańa túsken kelinshek kirdi.

4. Gúmis gúlmıyıqlar shaǵılısıp kúnge,
Qılqalı qızları toyǵa baratır.
Arbaǵa tiyilgen birbuwat gúldey,
Qılqalı qızları toyǵa baratır. (*T. S.*)

Al, sózlik quramdaǵı jańa sózler bolsa jańa uǵımlardıń atamaları sıpatında ádette siyrek qollanıladı. Olar kóbine publicistikalıq hám ilimiy stiller tarawında arnawlı funkcionallıq xızmet atqarıp keledi. Mısalı: Til iliminde 2017—2021-jıllarda Ózbekistan Respublikasınıń rawajlandırıwdıń bes tiykarǵı baǵdarı boyınsha Háreketler strategiyası, sonıń ishinde, «Xalıq penen pikirlesiw hám insan máppleri» jılı mámleketlik baǵdarlamasında belgilengen waqıtlardıń orınlanıwı dodalanadı. («*Erkin Qaraqalpaqstan*» gazetasınan)

Bul mısalda ilimiy-publicistikalıq bayanlamanıń talabına qaray sáykes uǵımlardıń atamaları retinde *ilaj, Hâreketler strategiyası, xalıq penen pikirlesiw, mámleketlik baǵdarlaması, insan mápleri* túrindegi dara hám qospa terminler arnawlı jaǵdayda qollanılǵan. Olar qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındaǵı jańa túsiniklerdi ańlatatuǵın sózlerden ibarat.

Jańa sózler, ádette, ilimiy-texnikalıq terminler yamasa kásiplik jańa atamalar túrinde ushırasadı.

Jańa sózler kórkem ádebiyatta súwretlenetuǵın waqıyanıń dál kórinisin táriyiplew maqsetinde, sonday-aq, ózgeshe máni júklew arqalı sóz obrazlılıǵın payda etiw ushın da qollanıwı múmkin.

43-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Gáplerde jańa sózlerdiń qollanıwına sıpatlama berıń.

1. Ionlar arasındǵı ximiyalıq baylanıs ionlıq baylanıs dep ataladı. Ionlıq baylanıs hár qıylı zaryadlangan deneler sıyaqlı ionlardıń bir-birine tartılıwına alıp keledi. Ionlıq baylanıs ózleriniń ximiyalıq tábiyatı jaǵnan bir-birinen ádewir ayırmashılıqqa iye bolǵan ximiyalıq elementlerdiń, atap aytqanda, metallardıń tipli emesler menen birigiwi nátiyjesinde payda boladı. («*Organikalıq emes ximiya*» sabaqlıǵınan).

44-shınıǵıw. Házirgi kúnde tilimizge jańadan kirgen sózlerge mısál jazıń.

§ 14. FRAZELOGIYALÍQ SÓZ DIZBEKLERINIŇ STILLIK AYÍRMASHÍLÍǴI

45-shınıǵıw. Qara háripler menen jazılǵan sóz dizbekleriniń mánilerin, qawıs ishine alıńǵan mánilik sınarları menen salıstırıń. Qanday ayırmashılıq bar? Aytıp berıń.

1. Turımnıń «sen qala ber, ata» degenine **qulaq aspay** (tıńlamay), Qońıratтан jańa kelgen Esengeldi Qulımbetke bir **qolqa salıp qalajaq** (aytıp). (*Q. S.*) 2. Úydi bosatqanıń maqul. Meshelin baǵa almaymız. Balama qız qapılmas, — dep Gúlbiyke kempir úydi **basına kóterip** (baqırıp), kátqudalarǵa **jeńislik bermedi** (qaytpadı, jeńilmedi). (*T. Q.*)

3. Ayshagúl jeńgey eri Qalmurat aǵa menen usı fermaǵa kelerde geypara awzı bos sózshil adamlar olardıń sırtınan hár túrli **at taǵıp** (jamanlap), **kók eshekke teris mindirip** (jamanlap ta) qoydı. (Ó. X.)
4. Túrgel, **belińdi buw!** (ǵayratlan). (T. Q.)

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tereń mánili awıspalı hám obrazlı bolıp keledi. Olar kúndelikli sóylew tájiriyesinde pikirdi tolıq, anıq hám tásirli etip jetkeriwde ayrıqsha xızmet atqaradı. Usı kózqarastan frazeologiyalıq sóz dizbeklerine tildin qaymaǵı sıpatında baha beriledi. Ullı rus ilimpazı M. V. Lomonosov olardı tildin marjanı dese, V. G. Belinskiy frazeologiyalıq sóz dizbeklerin sózlik quramda tildin xalıqlıq tulǵası, xalıq tiliniń tıp baylıǵı dep atadı. Olardıń tildegi ornına joqarı baha berdi.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri ayrıqsha sóz marjanları sıpatında kózge tusedi. Xalqımız «adam kórki saqal, sóz kórki maqal» dep biykarǵa aytpaǵan. Sózge kórik, pikirge obrazlılıq hám ótkirlik beriw arqalı tıńlawshıǵa aytayın degen oyındı tolıq hám tásirli etip jetkeriwde olardıń ornı bólek. Sonlıqtan, awızeki sóylew stilinde de, jazba stillerdiń túrli tarawlarında da frazeologiyalıq sóz dizbekleri stillik maqsette keńnen paydalanıladı. Máselen, mına misalda «*ıǵbalın janbasa*» degen sóz dizbeginiń qollanılıw jaǵdayına kewil awdarayıq: — «Kete ber, shıraǵım», — dedi Nurjamal Aysánemge qarap, — ıǵbalın janbasa, zamanın tıńlamasa, ne ilajın bar. (K. S.)

Tilde «*ıǵbalı janbasa*» — frazeologiyalıq sóz dizbegi *kelispe, turmısı jaqsı bolmasa* usaǵan mánilerdi ańlatadı, biraq sol sóz dizbegi ańlatqan mánidey tásirlilikke iye emes, sonlıqtan bul pikirde sóylewshiniń tıńlawshıǵa qatnasın, ishki sezimlerin bildiretuǵın jaǵday kemis, jetkiliksiz bolıp qaladı.

Frazeologiyalıq sóz dizbeginiń usınday xızmeti onıń tildin ózgeshe stillik baylıǵı ekenliginen derek beredi.

Olar, ásirese, publicistikada hám kórkem ádebiyatta stillik maqsette jiye paydalanıladı.

46-shınıǵıw. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin tabın. Olarǵa mánilik sıpatlama berin.

Aradan kúnler, aylar, jıllar ótti. Qaratawdıń tasınday awır uwayım-qayǵı basa basladı. Tamaǵım toq bolsa da, kewilim ash edi. Kórgen adamlarǵa kóz tigiw menen telmirip kúnim ótti. «Aynalayın qaraǵım» dep mańlayımnan sıypap sózlerdiń saǵı sıındı. Onıń ústine Orazgúl jeńgey jedelli hayal edi. Ol óziniń aytqanınan qaytpaytuǵın ójet edi. Onıń «jini» men bolıp kórindim. Tursam tóbeme, otırsam ayaǵıma uratuǵın boldı. Shurt minez adamǵa jaǵınıw qıyın boldı.

Orazgúlge jaǵınayın dep kúni-túni juwıraman. Suw da tasiyman, úydi de sıpırıp-sıyırıp tazalayman, sıyır menen baspaqqa, qoy menen eshkige ot ákelip salaman. Malxananı tazalayman, otinga da baraman, digirman da tartaman. Qullası, usı úydiń otı menen kirip, kúli menen shıǵaman. Sonda da kórgen kúnim jaman bolıp, qıyınshılıqtan qashıp qutılmadım. Qolım baylawlı, jolım beklewli bolıp kórindi.

Kúnlerim awır boldı. «Sırtım pütün bolsa da ishım tütün» menen lawlap ketti. Basımdı tasqa urıwǵa dátim shıdamaydı. Asılıp óliwge jas ómirimdi qıymayman. Mine, usınday bolıp «ishkenim iriń, jegenim jelim» bolıp kúnim óte berdi...

(J. Aymurzaev)

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ózgeshe kóp tarqalǵan túri sıpatında naqıl-maqallar az sanlı tereń mánili stillik til quralları xızmetin atqarıwǵa uqıplı. Ásirese, olar awızeki sóylewde, kórkem shıǵarmalarda oy-pikirdiń tásiriligin dóretdi.

47-shınıǵıw. Naqıl-maqallardıń stillik ayırmashılıqların anıqlań.

1. Bay menen bay quda bolsa, arasında jorǵa júredi, bay menen jarlı quda bolsa, qaydan dus boldım dep zorǵa júredi degendey, tentek balamız kórpesine qaramay ayaǵın sozıp, arqasına qaramay bayǵa tiyer me! Baydıń jesirin alıp qashar ma?! Túsi kelispegeniń isi kelise me, alıp qashqan qızı suwǵa ketip, baydıń jarlıdan óshin alıwına bunday quba-qup keler me?

2. Til menen jaqqa sóylesin dep sheshenlik beredi. Bas kesilse de, til kesilmeydi. Kúsh atasın tıńlamaydı. Ne qılıptı sonda! (K. S.)

3. Ol aytqanımız durıs. Erjan da, Nigarxan da buǵan gúnalı emes. Eki jas qálese, kim kese turar. Biraq zamanımız bul tilekti tıńlamasa. Malı bardıń halı bar. Awzı qıysıq bolsa da, baydıń ulı sóylesin deydi, sheshe, biydi aǵayın dep maqtap otırsań goy... (K. S.)

48-shunıǵıw. Qara háripler menen jazılǵan sóz hám sóz dizbeklerin mánilik jaqınlıǵına qaray, tómende berilgen frazeologiyalıq sóz dizbekleri menen awmastırıp kóshirip jazıń. Salıstırıń.

1. Bolǵanı, men endi seniń menen **qatnaspayman**. 2. Bizler biraz júrgennen keyin **giyasız** dalańlıqqa shıqtıq. 3. Azat baǵanaǵıdan keyin joq jerden **ashıwlandı**. 4. Bul jerden kóp uzamay **keteyik**. 5. Azat penen Gúljan ekewi demalıspada **gúrrińlesip otır edi**. 6. Ilim degen **qıyın**, shıdamlı adamnıń qolınan keledi. 7. Paxta bayramı bolatuǵın jerge **hámme** jıynaldı. 8. **Uzaqta** ne bar, sharshap qalarsań, barmay-aq qoy, balam.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri: ala jip kesisemen, júzińdi kórmeymen, qabaǵı qarıs jabıldı, ókshe kótereyik, miyzan taqır, áńgime dúkán qurıp atır edi, iyne menen qudıq qazǵanday, iyt ólgen jerde, tayda tuyaq qalmay.

49-shunıǵıw. «Kiyiktiń eki ılaǵı» poemasınan alınǵan tómendegi qatarlarda frazeologiyalıq sóz dizbeklerine mánilik táriyipleme beriń.

1. Qasekeń keler jalaqlap,
Qızıl tili jalańlap,
Oynaqshıǵan kózleri,
Ílaqlarǵa qarap tap.
Ílaq sonda zıp berdi,
Qasqır da dárhal táp berdi,
Qalpallaw qawıp sanınan
Kiyikke tisin ótkerdi...
2. Ishinde bir ılaq tur,
Samsaz bolıp qarap tur,
Eki kózi girtiyip
Jas sorǵalap jılap tur.
Tigilisip qaraydı,
Birin-biri jalaydı,
Quw súyegi qalsa da,
Kózleri júdá shıraylı.

Poetikalıq shıǵarmalarda frazeologiyalıq sóz dizbekleri qurılısı jaǵınan ózǵertilip te qollanıwı múmkin. Bul avtordıń olardıń paydalanıwdaǵı jeke stillik uqıplılıǵına baylanıslı.

50-shınıǵıw. Oqıń. Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ne ushın hám qalay ózǵertilip paydalanılǵanın anıqlań.

1. Menmenlikten zawal taptım,
Kemlikten kámal taptım,
Zalım sózin ǵawal taptım,
Íqrarın ol bilgen emes.
Aǵa begler, sırtım pútin,
Ishim janıp boldı tútin,
Asırıp zalımlar háddin,
Heshbir ráhim qılǵan emes.

(Berdaq)

2. Xalqım dana desem bolar,
Naqıl etken bile-bile.
Sóyley-sóyley sheshen bolar,
Kósem bolar kóre-kóre.

(I. Yusupov)

§ 15. TERMINLER HÁM KÁSIPKE BAYLANISLI KÁSIP ÓNER LEKSIKASININ STILLIK QOLLANILIWI

Turmısta kásiplik tarawlar kóp. Hárqanday kásip sol tarawǵa tán kásiplik atamalarǵa iye. Olardıń barlıǵı da sózlik quramınıń baylıǵın támiyin etedi. Kásipke baylanıslı sózler ulıwma kópshilikke tanımalı da, sonıń menen birge, ulıwma kópshilikke tanıs emes, tek ǵana sol kásip penen shuǵıllanıwshı adamlar ushın tanımalılıqqa iye bolıp ta keliwi múmkin. Máselen, diyqanshılıq isleri tarawında qıytaq, *ǵúlsh*e usaǵan egislik jerlerdiń kólemlik ózgesheliklerin ańlatatuǵın sózler ushırasadı. Qurılıs kásibi tarawında sol kásip tarawında belgili uǵımlardıń atamaları retinde qollanılatuǵın sózler bar.

Kásipke baylanıslı sózler awızeki pikir alısıw jaǵdayında da, jazba qatnas jaǵdayında da oy-pikirdiń maqseti hám mazmunına qaray jiyi qollanıla beredi. Máselen, *keste*, *kúndelik* sózleri mektep turmısında keńnen paydalanıladı.

51-shınıǵıw. Diyqanshılıq, sharwashılıq, qusshılıq kásiplerine baylanıslı birneshe sózlerdi oylap tabıń, olardı bólek-bólek etip toplastırıp jazıń.

Úlgi:

1. Diyqanshılıqqa baylanıslı sózler: atız, kólem, qıytaq, gúlshe...

Usınıń menen birge, kásiplik sózlerdiń ishinde belgili bir kásipke baylanıslı, sol kásip penen shuǵıllanıwshı adamlardıń sóylewine tán, basqa kásip iyeleri ushın biytanı sózler de ushırasadı. Olar tar kólemli kásibiy sózlerden ibarat. Máselen, qıyratpa (balıq shanshatuǵın shanışqı), jer qaraw (balıq bar jerlerdi izlew, balıqlı jerlerdi tabıw) hám t.b.

Bunday tar kólemli kásiplik sózlerde de stillik ózgeshelikler boladı. Sonlıqtan, olarda, ásirese, ádebiy shıǵarmalarda belgili bir maqsette personaj tiliniń ózgesheligin, súwretlenetuǵın waqıyaǵa kásiplik túr (kolorit) beriw ushın qollanıladı.

52-shınıǵıw. Kásipke baylanıslı arnawlı qollanılgan kásiplik sózlerdi tabıń, olardıń qanday máni ańlatıp turǵanlıǵına sıpatlama beriń.

1. Birewler gúmpildek urıp, suwdı shuwıldatıp jatsa, ekinshileri muzdı aǵash penen sabalaydı. (*Ó. A.*) 2. Kóldiń muzı bekise, ene, deydi, kúlip, — duzaq maylasa, jarı ǵárezetin frontqa jibereyik. (*K. S.*) 3. Hámmeniń qolı qıymıldap atırǵan soń, kempir de qarap otırıwdıń esabın tappay, sklادتan 10—15 kilo jip alıp iynelik salıp otırǵanına jılınan astı. (*K. S.*) 4. Skladtaǵı góne-kóksi torlardı ǵarrı-kempirler kóngelep atır. (*K. S.*) 5. «Jińishke — pryaja» jip bolsa yarım kilosı, kónge jip bolsa 200—300 gramın iynelikke birden orawǵa boladı. (*K. S.*) 6. Kewsen soraw diyqannıń, sıralǵı soraw balıqshınıń ata-babasınan kiyatırǵan kári ǵoy. (*K. S.*)

Tapsırma. «Tuwılğan úlkem» degen temada shıǵarma jazıń. Onda sózlerdiń, sóz mánileriniń stillik qollanılıwına itibar beril.

Dialektlik sózler. Tilimizde dialektlik sıpatqa iye bolǵan sózlerdi kóriwge boladı. Olar belgili bir aymaqlıq tarawında ǵana qollanıladı. Bunnan, álbette, anaw yaki mınaw dialektlik ayırıqshalıqlar menen sıpatlanatuǵın adamlardıń óz aldına bólek tili boladı degen pikir kelip shıqpaydı. Qaysı dialektti alıp qarasañ da onıń xalıqlıq tiliniń qaramaǵında turǵanlıǵın kóreseń. Hárqanday tildegi dialektler bir-birinen ayırılatsuǵın grammatikalıq qurılısına, sózlik qorına iye bola almaydı. Sebebi, olar, xalıq tiliniń shaqapshaları bolıp tabıladı. Izertlewler qaraqalpaq tilinde ulıwma bir-birinen ayırılatsuǵın eki dialekt bar ekenligin kórsetedi. Xalıq sóylew tiline baylanıslı materiallar tiykarında N.A. Baskakov qaraqalpaq tiliniń arqa-shıǵıs hám qubla-batıs dialektleri bar ekenligin anıqlaǵan bolsa, al, sońǵı izertlewlerge tiykarlana otırıp D.S. Nasırov eki dialekttiń aymaqlıq shegarasın belgilewge geypara ózgerisler engizdi hám olardı *arqa* hám *qubla dialektler* dep atadı. Eki dialekttiń hárqaysısınıń jeke ózine tán bolǵan, sol dialektlerdi quraytuǵın aymaqta jasawshı adamlardıń tilinde ushırasatuǵın, qollanıw órisi sol aymaq penen ǵana sheklengen sózler bar. Máselen, ádebiy tilde *shelek* sózi arqa dialektte *sheker* bolıp qollanıladı.

Demek, usınday belgili bir aymaqta jasawshı xalıq sóylew tilinde ushırasatuǵın sózler *dialektlik sózler* dep ataladı.

53-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi sáykes sınarları menen sálistirip kóriń.

Shólmek — sarqım, dáne — mütik, buzaw — ójek, shalbar — sım, baylanıs — alaqa, ólshewshi — shaytan, kemeniń bası — qaraqus, dárek — derek, úlken — áydik, shanışhqı — qıyratpa.

54-shınıǵıw. Mısallardı kóshirip jazıń. Mánilerine, qollanıw órisiniń shekleniw sebeplerin aytıń.

Qullası, eki palwan jaǵaǵa qol salısqansha ǵawırılı basılmadı. Sapalaq qashpay gúrestı.

Qońıratlı palwan Sapalaqtı ishten shalıp kórdı, sırttan shalıp kórdı. Lekin há degende jıǵa almadı. Ekewi de halıqlap sharshadı. Bir-bir kesa shay ishti.

Sapalaq bul ret «há» dep qaraqulaqtay qıyǵırıp jiberdi hám pátli jambas urdı. Arjaqlı palwan jerden shańıraq boyı kóterildi. Izinshe jar qulaǵanday lars etti. Onı kiyizge orap alıp ketti. Sebebi, bir ayaǵı shorta sınǵan eken. (A. Xalmuratov)

Tabu hám evfemizmler. Qaraqalpaq tiliniń erterektegi bir rawajlanıw dáwirinde turmıstıń qanday da sebeplerine baylanıslı anaw yaki mınaw sózdi aytıw qadaǵan etiwden payda bolǵan sózler de ushırasadı. Bunday sózler *tabu* sózleri dep ataladı. Adamlar dúnyanı tanıw dárejesiniń ele tómen waqıtlarında geypara qubılıslardı durıs túsinbey, hátte, olardıń atların atawdan da qorqıp kelgen, sol zatlardı yamasa qubılıslardı atawǵa tıyım salǵan. Olardı basqasha ataw arqalı «káramatı bar», «ayırıqsha kúshke iye», «kiyeli», «gúna» degen jalǵan túsiniklerdiń qarmaǵına iliniwden ózlerin aman saqlap qalatuǵınday sezgen.

Qaraqalpaq tilinde bunday tabu sózleri júdá kóp qollanıladı. Mısalı, kelinshek óziniń ómirlik joldasınıń atın aytıwdıń ornına biziń úydegi, bópeniń aǵası, al kúyewdiń anasın ene, qarındasın biykeshe dep ataǵan bolsa, sol awıldaǵı atın aytıwǵa bolmaydı dep esaplaǵan adamlardı ekinshi bir adamǵa sóz etkende Qorazbekti Tawıqbek qaynaǵa, Orazalını Tutıqbek qaynaǵa dep ózlerinshe ataǵan. Sonday-aq, medicinanıń ele rawajlanbaǵan dáwirinde geypara awırıwları, «kóz tiyedi» dep esaplaǵan nárselerdi tuwrı aytpay, onı burıp ekinshi sóz benen aytıwǵa háreket etken. Mısalı, kóp waqıttan beri perzentli bolmay júrip, ullı bolsa, oǵan neli bolǵanın sorǵanlarǵa adamlardıń «Tuwmataylı boldım»—dep juwap qaytarǵan.

Sonday-aq, kópshilik jaǵdaylarda tilde qanday da bolmasın bir zattı yamasa qubılistı tuwrıdan tuwrı atamay, onı sıpayılıq penen, yaki jumsartıp ekinshi bir sóz benen bildiretuǵın bolǵan. Máselen, óldi degen sózdiń ornına «qaytıstı boldı», «jan tapsırdı» sıyaqlı sózlerdi paydalansa, ashıwlanba dewdiń ornına «qızba», «ókpeleme», «kewlińe kelmesin» dep aytqan.

Usınday zattıń yaqı qubılıstıń, sonday-aq hárekettiń tuwrıdan-tuwrı atalmastan, jumsartılıp, sıpayı túrde ekinshi sózler menen ayılıwı *evfemizim* dep ataladı.

Evfemizmler kórkem shıǵarma leksikasınıń mánilik tásirliliǵın dóretilde óz ornına iye. Olar arqalı avtorlıq teksttiń de, personajlar tiliniń de pikir obrazlılıǵı payda boladı.

55-shınıǵıw. Berilgen mısallardan tabu hám evfemizmlerdi tabıń hám olar qanday payda bolǵanlıǵın anıqlań.

1. Úlkenińiz — qaynaǵam,
Kishkeneńiz — mırzaǵam,
Ortanshıńız — qurdasım,
Qabıl bolǵay kóz jasım. (*«Alpamıs»*)

2. Palaw jep otırǵanda xannıń kókiregin japqan qalıń saqalına bir gúrish jabısıp qaladı. Qonaqlardıń kózinshe xannıń naqolay jaǵdayda qalǵanın ańlaǵan keńesgóyi:

- Sadaǵań keteyin, Xiywanıń xanı,
Siz dese shıǵadı bársheniń janı,
Xorezm toǵayında bir piyada qaldı,
Bes atlı jiberip aldırıń ańı, — degen eken. (*«Ámiwdárya»*)

3. Kishe, kishejanım! Tuwǵan awılım!
Sizdi saǵındım goy! Saw júrmе dayım!? (*I. Yusupov*)

4. Ájiniyaz qızdıń atın tańırqap izertlesti.
— Jeńge, patsha qız dediń be? Óz atı ma?
— Óz atı bolǵanda aytaman ba? Patsha qız, — jeńgeleriniń qıyısı-
tırıp qoyǵan atı.
Óziniń atı Xiywadaǵı jurt sorǵan qızınıń atınday!
— Xanzada ma?
— Awa, awa... Birden taptıń.
— Ol kimniń qızı?
— Ol bizge aǵayın, ashamaylı, anaw qaynaǵanıń ortanshı qızı.
Endi áwliyedey qaynaǵanıń atın qalay aytaman?
— Tisimnen shıǵarmayman, jeńge.
— Onda qazannıń túsi qanday?

- Qara.
 - Baydın esiginde júretuǵın kim?
 - Jarlı, kúnlikshi, diyqan, qul.
 - Sonıń sońǵı sóziniń aldına «qara» sózin qos.
 - Qara ... qul... Qaraqul ma?
 - Awa.
- Áziniyazdın ishek-silesi qatıp kúldi. (*K. Sultanov*)

56-shınıǵıw. Berilgen gáplerdiń stillik ózgesheligin anıqlań.

Kúndiz keliwge húkimettiń «kózinen qorqqan» Qállibektiń ózi shólkemlestirgen bolıwı kerek, Abıl buǵalter azan menen awıldıń jas úlkeni Elmurat ǵarrınıń Yusup ahun jaqın inisi Medetulla, áǵaynı Jáliy molla usaǵan iyge tartar bes-altı adamdı ertip keldi.

Abıl otırǵanlardıń eń jas kishisi bolsa da dizgindi qolǵa alıp sózdi ózi basladı:

— Elti kishe, — dedi ol, birge kelgenlerdiń atınan sóylep Ahun aǵamnıń asabatın «et qızıwda» berip jibereyik. Soza bersek, dábde-bege aylanıp ketedi. (*Sh. Usnatdinov*)

GRAMMATIKALÍQ STILISTIKA

§ 16. SÓZLERDİŇ JASALÍWÍNDAGÍ STILLIK ÓZGESHELIKLERI

57-shınıǵıw. Qara háríp penen jazılǵan sózlerdegi sóz jasawshı qosım-talardı tabıń, olardıń mánilik ózgesheliklerin túsindirıń.

1. **Mergenshilik** etip júrip bir adam,
Atıp aldı shımshıqtı ol uyadan.

2. Jıl boyı **mergenlik** etip, bala-shaǵasın zorǵa asıraytuǵın edi. (*Xalıq erteklerinen*). 3. Ol káramat **isker** adam edi, qolınan kelmeytuǵın bir nárseni baslasa, pitkermey qoymaydı. 4. **Erinshek** bolma, **issheń** bol, sonda ǵana bereketiń boladı. 5. **Erinsheklik** jaqsı ádet emes, adam shaqqan bolıwdı jasınan úyreniwi shárt. 6. **Ónerli** adam qor bolmas. (*Naql*) 7. **Ónerpaz** bolsań, óserseń. (*Naql*)

8. **Önerliniñ** qolı altın. (*Naqıl*) 9. Onıñ bir jaman ádeti — **ámelli** adamdı kórse bolğanı hesh jerde hesh nárse joq jalbıraqlap qalatuğın edi. 10. **Ámeldar** adam bolsa kerek — júris-turısı soğan usaydı.

Qaraqalpaq tilinde sózlerdiñ jasalıwında belgili usıllar nızamlılıq sıpatında qalıplesken. Bunday usıllar leksikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik, sonday-aq, qısqarıw, yaǵnıy, abbeviaturalıq usıllar arqalı iske asadı. Máselen, *sháynek*, *ishiw* degen sóz dizbegindegi *sháynek* sózi shay degen ekinshi bir mánini ańlatıp tur, demek jańa mánili leksikalıq usıl arqalı jasalǵan. Al *jaralı*, *jaradar* sózlerinde bolsa sóz túbirine **-lı**, **-dar** qosımtaları qosılıw arqalı ekinshi mániler payda bolǵan, demek olar morfologiyalıq usıl arqalı dóregen hám t.b.

Tilimizde túrli sóz shaqaplarınan sáykes sóz jasawshı qosımtalarınıñ qosılıwı arqalı ekinshi mánili basqa sózler dóreydi, oǵan qosılatuğın qosımtalardıñ da túrleri kóp. Barlıǵınıñ da qollanılatuğın ornı bar. Sózge qosılıw arqalı onda qanday da mánilik ózgeshelik payda boladı. Hátteki, tilde sinonimlik sınarlar sıpatında paydalanılıp kiyatırǵan qosımtalardıñ da ózine tán mánilik ayırmashılıǵı seziledi: *urısqaq qoraz*, *urısawıq qoraz*, *shaqırǵış qoraz*, *shaqırawıq qoraz*. Onıñ *ústine shımbaylı*, *mańǵıtlı* dep aytamız da, *kegeylili*, *xojelili* dep aytpaymız. Kerisinshe, bul sózlerdi tilimizde *kegeylishi*, *xojelishi* túrinde ataw qalıplesip ketken.

Demek, tilimizde sóz jasaw usılları da, sóz jasawshı stillik qurallar da, olardıñ túrleri de, qollanılıw jaǵdayları da túrlishe eken. Sol sóz jasawshı elementlerdiñ sóylewdiñ maqsetine, jaǵdayına qaray durıs qollanılıwı olardıñ stillik ózgesheliklerin quraydı.

58-shıngırw. Sóz jasawshı qosımtaların atań. Mánilerin salıstırıń.

Keskir oraq, keskish oraq, kesewik oraq; mánissiz adam, biymáni adam, bilimdan adam; ónimli atız, ónimdar atız; azlıq, azshılıq; kóplik, kópshilik; túngi, tündege; kórsetpe, kórsetpelilik; kelin, kelinshek; tómén, tómenshik; ádepli, ádeplilik; ayt, aytqış, aytawıq; alasıǵa altaw az, beresige besew kóp (*naqıl*).

59-shınıǵıw. Sóz jasaw usılları arqalı ekinshi mánige iye bolǵan sózlerdi tabıń, olardıń qollanılıwına baha berıń.

JAMANLIQ ETPE JOLDASQA

Sál nársege háwliger,
Qızba bolma qaltıraq.
Kerek emes nársege,
Aralaspa, bol jıraq.

Úlkenlerdi húrmetle,
Kórgen jerde sálem ber.
Álpayım bol kishipecil,
Ósetuǵın bala der.

Sózdi eki sóyleme,
Bir sózli bol turaqlı.
Ósek qospa sózińe,
Kessin meyli qulaqtı.

Qaysı jerde bolsań da,
Jamanlıqqa qatnaspa.
Xalqıń ushın jandı ber,
Jamanlıq etpe joldasqa.

(T. Seytmamutov).

Túrlishe usıllar arqalı dóregen ekinshi mánili sózler stil-lik jaqtan birdey emes. Olardıń birewi awızeki sóylew stiline, ekinshisi jazba, al úshinshi birewleri biytárep stillik qollanılıw uqıplılıǵına iye bolıp keledi. Máselen, *qısıwmet*, *usıman*, *dáryadayın* awızeki sóylew tájiriyesinde qollanılsa, *kórsetpe*, *kórsetpelilik*, *tıǵızlıq*, *serippelik*, *tilxat*, *ómirbayan*, *minnetleme*, *isbilermenlik* usaǵan túrleri jazba stiller tarawına beyim, al *jazıwshı*, *qalalıq*, *ushqır*, *jürgish* usaǵan sózlerdegi **-shı**, **-lıq**, **-qır**, **-gish** qosımtaları bolsa biytárep stillik sıpatlamaǵa iye.

60-shınıǵıw. Kórkemlew quralları xızmetin atqarıwǵa sebepshi bolıp turǵan sóz jasawshı birliklerdi tabıń, olarǵa táriyipleme berıń.

1. Táğdir sherik bir deneniń janınday,
Qanıń sherik bir júrektiń qanınday.
Dilimiz bir, tilimiz bir sayraǵan,
Bir duwtardıń jup esilgen tarınday.

Túri uqsas quddı meniń ózimdey,
Birge tuwǵan egizektiń júzindey.
Ekisi hám Ózbekistan perzenti,
Bir gózzaldıń eki gáwhar kózindey.

(*T. Jumamuratov*)

2. Jamannan jaqsı at qalar ma,
Ushtı ǵoy talay monshaqlı moyın.

(*Sh. Seytov*)

3. Aqılsızdıń tili bay, aqıllınıń qolı bay.

(*Naql*)

61-shınıǵıw. Sóz jasawshı qosımtalardıń qanday máni dóretip turǵanlıǵın anıqlań. Olar qanday stillik xızmet atqarıp tur? Sıpatlama beriń.

1. Ayaǵı qara ǵarǵaday,
Bası qızıl almaday.
Moynı ala, tósi aq,
Aydıshlangan torqaday.
Shubar jumsaq shapanı,
Kól menen teńiz mákanı.
Ǵarqıldap jazda kúledi,
Qısta uzaq saparı.

(*Úyrek*)

2. Ózi qayshı qulaqlı,
Terisi mamıq shumaqlı.
Setem alsa, hayt qoyǵan,
Mákanı joq turaqlı.

(*Qoyan*)

3. Qıyıq kózli,
Mamıq júnli,
Bota erinli,
Eshki quyırılı,
Belgisin basqa aytpayman,
Ósedi eken úy menen dúzde,
Tawıp alshı qáne?

(Qoyan)

62-shınıǵıw. Qara háripler menen jazılǵan sózlerde qollanılǵan qosım-talardıń mánilerin, ayırmashılıǵın túsindirín.

1. **Ónerliniń** qolı altın. (*Naqlı*) 2. **Ónerpaz** bolsań kel, ónerińdi kórset, ǵapılda qalma, balam. (*Xalıq erteklerinen*) 3. Ájimurat **kelisigi kelgen, uzın boylı**, jigit boldı. 4. Bir **túkli** gilem, bir **túksiz** gilem. (*Jumbaq*) 5. Qara atım **qaltırawıq**, qabırǵası **jaltırawıq**. (*Jumbaq*) 6. **Baltasız** usta, **aǵashsız** kópir saladı. (*Jumbaq*) 7. **Keń jawırınlı** dóńgelegen bir kisi, qıymıldaydı onnan janlanar tisi, etlerine tırnap jara salsañ da, onıń menen sirá bolmaydı isi. (*Jumbaq*)

§ 17. ATLIQTIŇ KÓPLIK QOSIMTALARINIŇ QOLLANILIW ÓZGESHELIKLERI

63-shınıǵıw. Oqır. Atlıq sózlerdiń qaysı sanda qollanılıp turǵanlıǵın aytıp berín.

1. Olar muz ústi menen áste adım atıp, balıqshılardıń arasına keldi. (*K. S.*) 2. Qapa bolmay-aq qoy, biraz malın alıp jep qoydıq, búgin keshke Shálekeler keledi deydi. (*Ó. A.*) 3. Qanlar aqtı qoynıma, Qamshılar urdı moynıma. (*Alpamıstan*) 4. Bellerime altın kámar buwaman, Námárt bolsam nege anadan tuwaman. (*Alpamıstan*) 5. Bes jasıńda aǵań menen qoy baqtıń, Sen shopanı boldıń mayda ılaqtıń. (*Kúnxoja*)

Atlıq sózlerdiń kóplik mánisi **-lar/ler** qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı ańlatılatuǵını belgili: muǵallım — muǵallimler, oqıwshı — oqıwshılar, kitap — kitaplar hám t.b. Geypara atlıqlar

gáptegi mánisi boyınsha ulıwmalastırıwshı xızmet atqarıp kóp-lik qosımtasız-aq kóplik mánide túsiniledi: Mısalı: **Júweri kógerip kiyatır. Dúkánnan konfeta aldım.**

Bunday atlıqlarğa kóplik jalǵawı qosılıp ta aytıluwı múmkin: **Júweriler kógerip kiyatır. Dúkángá konfetalar túsipti.** Kóp *adam, gires-gires mal* usaǵan sóz dizbeklerinde de sintaksislik usıl arqalı atlıq sózdi anıqlawshı basqa sózlerdiń kóplik mánige qatnasıwına qaray atlıq sóz birlik túrinde qollanılıp, kóplik mánisi ańlatıla beredi. Solay da olar -lar/ler qosımtasınıń kóp-lik mániden basqa mánilerde stillik qollanıluw jaǵdayları da, sonday-aq, ulıwmalastırıwshı mánige iye bolıwına qaramastan, atlıq sózlerdiń sóylewdiń mazmunına, jaǵdayına qaray kóplik qosımtasın talap etetuǵın orınları da ushırasadı.

Mısalı:

1. – Túye kimdiki, babajan?
– Alpamıstay erdiki.
– Qoy kimdiki, babajan?
– Alpamıstay sherdiki.
2. Qaytararǵa hal-dármanım kelmedi,
Qurrayt-qurrayt, sebil qalǵan, qoylarım.
3. Biykeshtaw, kiyewler kelip tur, tósek salıp qoy, házir úyge kiredi. (Ó. A.)

64-shınıǵıw. Kóplik mániniń qalay ańlatılıp turǵanlıǵına sıpatlama berin.

1. Nuwratdiyinniń kózi kóp,
Kórerge eki kózi kóp,
Dúnyada kórseń ózi kóp,
Sonday bále Nuwratdiyin.

(Ótesh)

2. Sur diywaldı titretip birden,
Jurttan burın qosıqlar kirgen.

(I. Yusupov)

3. Aradan yarım ásir ótiwine qaramastan, atalardıń sol erlik islerin qayta tiklew ushın jas iz kesiwshiler arxivlerdi aqtarıp kóp

jumıs isledi. Olar sol waqıtta jazılğan góne telegrammalar menen gazetalardıń qıyındıların jıynadı.

65-shınıǵıw. Kóplik qosımtalardıń qanday stillik mánilerde qollanılıp turǵanlıǵın anıqlań.

1. Atlar misli bir oq arıstıń eki jaǵına jegilip, teń júk tartıp baratırǵanday, shekshiyip qádem taslawları bir bap. (*T. Q.*) 2. Jiyektegi jıńǵıllıqlar arasında ketip baratırǵan eki oyınshınıń áńgimesi esitildi. (*Xalıq erteklerinen*) 3. Aqıllı adam biler sózlerdiń parqın, Qor qılmaslar onday jigitler xalqın. (*Berdaq*) 4. Onıń júzleri qurısın, kórsetpe maǵan. 5. Jılasam — jubattıń, kúlsem — quwandıń, Appaq sútlerińnen emdim de qandım. (*T. J.*) 6. Bul kisi — onıń bir aǵaları. Sonnan esittim, Gúlayımlar jaqında úyine qayıptı. (*A. B.*)

66-shınıǵıw. Kóplik jalǵawınıń qanday stillik xızmet atqarıp turǵanlıǵın anıqlań.

1. Sorasań, elimdi, Xojban, bizlerden,
Qalpaǵı qazanday ellerim bardı.
Qáte shıqsa, keshirińler sózlerden,
Qıtay, Qońırat atlı ellerim bardı.

Jaylawım Úrgenish, arqası teńiz,
Jawırını qaqpaptay malları semiz,
Ruqsatsız bir-birine salmas iz,
Birlikli Qońıratay, ellerim bardı.

Tabıladı izlegenniń keregi,
Kólinde bar qasqaldaǵı, úyregi,
Quwları, ǵazınıń pütün búyregi,
Dúnyanıń ańları kólimde bardı.

Ótirikti ıras etip aytpaǵan,
Tuwrı joldan bas ketse de, qaytpaǵan,
Namáhremdi hasla joldas tutpaǵan,
Atı qaraqalpaq ellerim bardı.

(*Ájiniyaz*)

2. Ordıq oraq, shaptıq otın, qazdıq jap,
Terdik masaq, iynimizge saldıq qap,
Jas ómirde, gúldey solıp, boldıq sap,
Bul júristen endi bizge kún qayda?

Oraq orıp, ómir boyı boldıq qul,
Islesek te, alalmadıq qara pul,
Ne janalar bayı ólip qaldı tul,
Endi buğan jaynap-jasnar kún qayda?

(*Kúnxoja*)

67-shınıǵıw. Kóplik jalǵawınıń stillik jaqtan nadurıs qollanılǵan orınların tabıń hám dálilleń.

1. Qarayǵan kózler siltidey tındı. 2. Bılıratadı sózlerin, alartıp eki kózlerin. 3. Qısta da, jazda da azaplar kórip, Bizler ushın búlgen, janajan ana. 4. Qıslarda, jazlarda azaplar kórip, Bizler ushın búlgen janajan ana. 5. Men ájapam menen Shımbaylarǵa qıdırıp keldim. 6. Men ájapam menen Shımbay jaqlarǵa qıdırıp keldim. 7. Ayaǵım awırdı, ayaqlarım awırdı. 8. Sharshadım, ayaqlarım qayda qalǵanın bilmedim.

§ 18. BAZÍBIR SEPLIK QOSÍMTALARÍNÍŃ STILLIK QOLLANÍLÍWÍ

Seplik qosımtaları gápte sózlerdi grammatikalıq jaqtan baylanıstırıw menen bir qatarda oy-pikirdiń maqsetine, mazmunına, bayanlaw jaǵdayına sáykes stillik xızmet atqarıw uqıplılıǵına da iye bolıp keledi. Olardıń sol talaplarǵa baylanıslı qollanıw ólshemleri sóylew tájiriyesinde qalıplesken. Máselen, **Xalayıq, sabır qılıńlar!** degen gáptegi **xalayıq** atlıq sózi ataw sepliginde turıp, oy-pikirdiń kimge qaratılǵanın ańlatadı, ayrıqsha mazmun, dawıs tolqını arqalı pütün gápte bayanlanıwshı oy-pikirge ótkirlik beriwde, oy-pikirdiń baǵdarlılıǵın ańlatıwda stillik xızmet atqarıp tur. Hátteki, ataw sepligindegi atlıq sóz sáykes tekstlerde pütün bir tamamlanǵan oydı ańlatıw múmkinshiliklerine de iye. Bunday ataw sepligindegi atlıq sózden

turatuǵın ataw gáp sáykes sinonimlik sınıarına qaraǵanda tá-sirligi jaǵınan ádewir kúshli seziledi. Tún. Dógerekte hesh náirse kórinbeydi.

Stillik xızmet atqarıw barlıq seplik formalarına tán. Solay da, seplik formalarınń ishinde iyelik, barıs, tabıs seplikleri, birde ashıq, birde jasırın túrinde qollanılıwı, sonday-aq, sep-lik formasın basqa sóz benen awmastırıp qollanıw jaǵdayları boyınsha ayırılıp turadı: awıl kelbeti—awıldın kelbeti, mektep dógeregi—mekteptiń dógeregi, xat jazıw—xattı jazıw, tuqım sebiw—tuqımdı sebiw, jońıshqa orıw—jońıshqanı orıw, oqıwǵa keldim—oqıw ushın keldim hám t.b.

Bul jerde «mektep dógeregi» degende ulıwma mektep ańlatılsa, mekteptiń dógeregi degende dál máni, yaǵnıy, mekteptiń dógeregi túsiniledi. Xat—xattı, tuqım—tuqımdı, jońıshqa—jońıshqanı sózlerinde de sepliktiń ashıq hám jasırın jalǵanıw jaǵdayına baylanıslı sonday stillik ózgeshelik seziledi.

68-shınıǵıw. Qara háripler menen jazılǵan atlıq sózlerdiń qaysı sep-likte ekenligin, seplik formalarınń qanday mánilik belgilerdi tuwdırıp turǵanlıǵın anıqlań.

1. Gúz. **Tereklerdiń** japıraqları tuse basladı. Bazıbir **terek japıraqları** ele qozǵalar emes. 2. Siz **xalıqqa** xızmet etińiz. **Xalıqtıń balaları** bunnan sabaq aladı. 3. Siz **xalıq** ushın xızmet etińiz, **xalıq balaları** bunnan sabaq aladı. 4. Alıstan **adam dawısı** esitiledi. **Adamnıń dawısı** belgili ğoy, basqa dawısqa usamaydı. 5. Bazarbay **duwtar** shertti. Bazarbay **duwtardı** shertti. 6. Gúz keldi de, **paxta jıyın-terimine** tayarlıq kórule basladı. 7. Gúz keldi de **paxtanıń jıyın-terimi** ushın tayarlıq kórule basladı. 8. Ol **esaptı** jaqsı túsindi. Ol **esapqa** jaqsı túsindi.

69-shınıǵıw. Atlıq sózlerde seplik jalǵawlarınń stillik xızmetine sıpatlama beriń.

1. Termeymen deseń de gúlden tererseń, Kórmeymen deseń de bir kún kórerseń. (*G. E.*) 2. Aralap Qońırat, Qıtay eldi, Hám de qoymay teńiz, kóldi. (*Berdaq*) 3. Olar awıldan shıqqansha jol menen

jürse de, Shortanbay toǵayına kirgennen keyin joldan shıǵıp ketti.
4. Aha, ǵarrı saǵal, tústiń be, qolǵa dep onı ákelip xalıqtıń aldına, sotlayman. Sot aǵası ózim bolaman. (I. Y.)

70-shınıǵıw. Qaysısı stillik jaqtan ıqsham hám durıs ekenligin aytıń, durısın dápterlerińizge kóshirip jazıń.

1. 36-sanlı mekteptiń onınshı klasınıń oqıwshılarınıń jıynalıısı boldı. 36-sanlı mekteptiń onınshı klass oqıwshılarınıń jıynalıısı boldı.
2. Jıynalısta mekteptiń oqıwshılarınıń jámiyetlik jumısqa qatnası sóz etildi. Jıynalısta mektep oqıwshılarınıń jámiyetlik jumısqa qatnası sóz etildi.
3. Keshe mekteptiń sarayında Qaraqalpaq Mámleketlik pedagogikalıq institutınıń filologiya fakultetiniń tórtinshi kursınıń talabalarınıń ushırasıw keshesi ótkerildi. Keshe mektep sarayında Qaraqalpaq Mámleketlik pedagogikalıq institutınıń filologiya fakultetiniń tórtinshi kursınıń talabalarınıń ushırasıw keshesi ótkerildi.
4. Onda ushırasıw keshesi qatnasıwshılarınıń barlıq oqıwshılardıǵa shaqırırǵı qabıl etildi. Onda ushırasıw keshesiniń qatnasıwshılarınıń barlıq oqıwshılardıǵa shaqırırǵı qabıl etildi.

71-shınıǵıw. Oqıń. Qara háripler menen jazılǵan atlıq sózlerdiń seplik formaların, olardıń qalay hám qanday stillik xızmet atqarıp turǵanlıǵın anıqlań.

1. Bul dúnyanıń kórki **adam** balası,
Adamnıń da kókke jeter nalası,
Kónildiń kóp bolar qayǵı, japası,
Xosh qılıqlı sáwer yardan ayrılса.

Búlbil **qápeste** tur sayrardıǵa tezden,
Sheshenler utılса tuwrılıq sózden,
Kórgishler ayrılса ol eki kózden,
Qıyın bolar ǵáplette ayrılса.

Bul dúnya óterler endi basınınan,
Qatar yaranıńdı alıp qasınnan,
Záhár-zaqqım etip ishken asınnan,
Arman bilen bul dúnyadan ayrılса.

Jası alpıs ushke shıqqan **mamalar**,
Baxtıñ qara deydi shaldan ayrılsa.

(*Ájiniyaz*).

§ 19. KELBETLIK SÓZLERDİŇ STILLIK ÓZGESHELIKLERI

72-shınıǵıw. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdi mánilik jaqtan anıqlań. Olar qaysı zattı anıqlap turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. **Kishkene** balalar oynap júr. 2. Baslıq jıynalısta **qısqasha** bayanat jasadı. 3. Muzıka dógeregi **túrli** namalar hám qosıqlar úyretedi. 4. Tamasha oyınlar baslandı. 5. Nókis qalasında **jańadan** I.Yusupov atındaǵı mektep internatı ashıldı. 6. Awılда ózgerisler **kóp**. 7. Elimizde **biyik** tawlar **kóp**. 8. Mallarımız **semiz**. 9. **Qattı** boran kúnleri mallar qorada boladı. 10. Erniyaz—**ǵayratlı** jigit. 11. Bizler **qurǵın** hám **mádeniyatlı** turmıs qurdıq. 12. **Tereń** kóllerde paroxod júredi. 13. Jayımız **keń** hám **jaqtı**. 14. Pıshaq **ótkir**. 15. Jip **qısqa** emes, **uzın**. 16. Shar **domalaq**. 17. Nókis qalasınıń kósheleri **tar** emes, **keń**.

73-shınıǵıw. Salıstırıń. Qanday mánilik ayırmashılıq bar ekenligin túsindiriń.

1. Atızlarda mazalı qawınlar bar. 2. Olar sonday tatlı, jegende tilińdi úyiredi. 3. Keshe atızdan men úlken qawındı úzip qoydım. 4. Altın—aldıńǵı terimshi. Ol óz qatarı ishinde aldınǵı orınlardı iyelep kiyatır. 5. Ol sonday iri hám gidiman, hátteki, kóterip qoyıw da qıyın. 6. Amangúl—klastaǵı jaqsı oqıwshı, barlıq sabaqlardan ayırıqsha bahalar aladı. Orazgúl onnan da jaqsıraq, sonıń ushın hám-memiz húrmet etemiz. Bunday oqıwshılardı kim sıylamaydı, hámme sıylaydı. 7. Balalar orpańlaw jerdi tawıp aldı. 8. Olar búgingi isti erteńge qaldırmaydı, óz waqtında orınlaydı. 9. Orpańıraq jerde izdi tezirek tabıwǵa boladı. Dım orpań bolsa da bolmaydı, qaysı iz ekenligin ańlaw qıyın.

Kelbetlik sózler zattıń qanday da bir belgisin ańlatıp, onıń sapasına, qásiyetine, kólemine, túr-túsine baylanıslı eń dal belgilik mánilerdi ańlatıwǵa uqıplı. Sonlıqtan, olar sóylew

jaǵdayında pikir anıqlıǵın, dáligin stillik jaqtan támiyinlewde úlken áhmiyetke iye bolıp keledi. Bul ushın kelbetlikler de basqa sózlerdey-aq óz ornında durıs qollanılǵan bolıwı shárt, anıqlaytuǵın sózi menen tolıq mánilik baylanısqa túsiwi kerek. Máselen, Tórt ayaqlıda bota tatlı, eki ayaqlıda bóle tatlı. Bul maqaldaǵı *tatlı* ornına onıń sinonimlik sınırları bolǵan *mazalı*, *shiyrin* sózlerin qollanıw stillik jaqtan nadurıs. Óytkeni, *mazalı*, *shiyrin* kelbetlik sózleri arasında úyesimli mánilik baylanıs joq. Onıń üstine bul maqalda *tatlı* sóziniń qollanıluwı sóylew tájiriybesi arqalı turaqlı túrde qalıplesip ketken.

Kelbetlik sózler troplar dóretiwge beyim, yaǵnıy pikirdiń tá-sirliligin támiyin etedi, logikalıq mazmunǵa túrlishe qosımsha mánilik boyaw beredi. Sonlıqtan olar tilde súwretlew quralları xızmetinde kóbirek juplasadı.

74-shınıǵıw. Pikir tásiriligine sebepshi bolıp turǵan, qosımsha mánilik boyawǵa iye kelbetlik sózlerdi aytıp túsindiriy.

Mekteptiń tájiriybe bólimshesi basqa jıllardaǵıǵa qaraǵanda, bıyl júdá keń hám kórkem. Gúlayım birneshe qızlar, balalar menen gúllerdi ota, paxta, mákke, júweri hám basqa da eginlerdi tárbiyalap júre edi.

Iyul quyashı erteden baslap jerdi qızdıra basladı. Direktordıń xatkeri qolına konvert uslap qızlardıń qasına keldi.

— Gúlayım!

Gúlayım qolınıń shańın bir-birine urıp, qaǵıp, oǵan qaradı.

— Ne deysiz?

— Saǵan Tashkentten xat keldi. Zuxradan. Bunı esitken qızlar menen balalar Gúlayımdı orap aldı.

— Tashkentten...

Kóp qızlar haplıǵıp onı qıstay basladı.

— Ash, oqıyıq.

Xat bir bet qaǵazǵa shıraylı etip jazılǵan edi:

«Súyikli dostım, Gúlayım.

Sálem! Jazǵan xatıńdı aldım. Meniń xatımdı da alǵanıńdı esittim, quwanıp qaldım. Gúlayım, biz áwelgi xatlarımızda tájiriybe bólimshesi

haqqında pikir alısqañ edik. Bizlerde «janlı müyesh» birqansha keñeydi. Meni hám joldaslarımıñ Qaraqalpaqstanıñ qusları qızıqtırmaqta... Quslarıñ atları hám türleri tuwralı jaz. Sebebi, bizler quslardı bağıwdamız.

Sálem menen xatıñdı kútip, Zuxra!»

75-shınıǵıw. Oqıñ. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiñ qaysı zatqa baylanıslı qosımsha máni ańlatıp turǵanlıǵın anıqlań. Olardı dápterinińizge kóshiriń.

1. Epkin samal jas **erkeğey** qıtıqlap,
Juwıldattı **japıraqlı** terekti.

2. **Jasıl** topıraq **hasıl** gilem jamıldı,
Aǵash bórtip, **kók lentasın** taǵındı.
Jipek hawa saǵıńanday sıypalap,
Boy balqıtıp, shımbırlattı janımdı.

Ushqır qıyal **alǵır qustay** sharıqlap,
Jetkermedi **jelden júyrik** saǵımdı.
Ámiwdárya tasqınınday taralıp,
Shayırlıqtıń sóz bulaǵı aǵıldı.

3. Dala oylanbadı dese, inanba,
Oylanbasa nege saǵımlar aǵar.
Áne ústem oyday keshki aspanda,
Bir búrkit sharıqlap qanatın qaǵar.

(I. Yusupov)

Kelbetlik sózler kórkemlew quralları bolǵan epitetlerdi, teñewlerdi payda etedi, yaǵnıy zatqa tán qásiyetti ayırıqsha belgileydi, eki qubılıstı salıstırıw arqalı birewi ayırıqsha túsindiriledi. Sol arqalı pikirdiñ mánilik ótkirligin payda etiwge sebepshi boladı.

76-shınıǵıw. Oqıñ. Tekstten kelbetliklerdi tabıń hám stillik ózgesheligin anıqlań.

1. Biraq túlkidey túrlengen Allan suwı ala shapanın jamılıp, qolına quman uslap, qalıń sheńgeldiń tasasına kelip bul sózlerdi tıńlap úlgergen edi. (J. S.) 2. Jigit bul kiyimlerde hámmege qızıq hám kúlkili kórindi. 3. Birden buwdaqlanğan qara tütün jawar bult-tay jayılp, kóktiń biraz jerin búrkep tasladı. (A. B.) 4. Arqa betten ıǵallı, salqın samal esip tur. 5. Biraq qońır gúzdin aqırı bolsa da, hawa jıllı. 6. Aldındaǵı úlken jayıwlı aq qaǵazdın beti ayqısh-uyqısh sızıqlar menen shıjbaylanıptı. 7. Onıń ájim basıp jıyırılğan keń mańlayı menen kirpik qaqpay háreketsiz qalğan ótkir kózlerinde ózine tán ayırıqsha aqıllılıq penen sabırlılıqtıń, tájiriybeliliktiń geybir sırlı belgileri sáwlelendi.

8. Jónsiz qırq kún qayǵı-uwayım shekkennen,
Densawlıqta bir kún shadlıq jaqsıraq. (Berdaq)

9. Talap islep tap dúnyanı,
Súttен aqdur bilseń anı. (Berdaq)

10. Usı qırq qız ishinde,
Biydań reń, qoy kózli,
Aqıllı, awır minezli,
Júregi attıń basınday,
Shaqqan shaqmaqtıń tasınday,
Sárbınaz sulıw bar edi. («Qırq qız»)

11. Piste murın, badam qabaq,
Keń qushaqlı, aq tamaq.
Hinji tisli, peri túsli,
Dańqı shıqqan jáhánge. («Qırq qız»)

13. Tájimurat bir túrli quwanışlı, ayırıqsha sezim menen aldınan ketken jańaǵı ǵarrınıń kelbetin kóz aldına keltirdi, onıń kewlinde «haqıyqıy miynet adamınıń qay-qaysısı da usınday ayırıqsha qásiyetke iye» degen oy tuwdı. 14. Qırma saqal, arıqlawdan kelgen, uzın boylı kisi tóbeshik qumınıń basında tayaǵına súyenip oyǵa shúmip tur. Seksewillerdiń quwrap qalğan shırpıların shalıp otlap qoylar jayılp júr. Qoylardıń ayaǵı shıyraq, bir jerde jayılp otlaytuǵın túri joq.

77-shınıǵıw. Oqıń. Teńewlik xızmet atqarıp turǵan kelbetlik sózlerdi túsindirıń.

1. Bizler dáryanıń úlkenirek jerine bardıq. Qollarımızda jaqsı qarmaqlarımız bar. Qarmaqtı suwdan tartıp aldıq. Bir semizirek ılaqa túsken eken. Dáryanıń jaǵası toǵaylıq edi. Onıń sayaraq jerine barıp otırdıq. Dóğeregimizge qaraymız. Jaǵımlı samal esip tur. Quslardıń sayraǵan sestı esitiledi. Bizler taǵı da qarmaq salatuǵın jerge keldik. Bir qolayıraraq jerge barıp otırdıq. Joldasım mennen kishirek edi.

2. Kúshli quyırq qalashıń bar,
Qaq ayırıp suwdı bólgen.
Monshaq yańlı kóziń gáwhar,
Ańlap barlıq zattı kórgen. (A. Begimov)

3. Bolsa da barmaq basınday,
Dámi hárreniń palınday.
Piskenshe postın kiyedi,
Pisse basın iyedi. (Jumbaq)

78-shınıǵıw. Kelbetlik sózlerdiń qanday stillik xızmet atqarıp turǵanlıǵın anıqlań.

SULIW

Qulpı dóngen kók penen,
Ónimge bay jer sulıw.
Ǵańqıldasqan ǵazları,
Balıǵı mol kól sulıw.

Miynetten miywe óndirgen,
Mańlaydan aqqan ter sulıw.
Qaraq tawday kúshi bar,
Harmas-talmas er sulıw.

Ǵayratqa, kúshke jarasqan,
Tolqını tayday tuwlaǵan.

Ámiwden aqqan suw sulıw.
Dúzilgen jańa kanaldan,
Burqırap aqqan suw sulıw.
Qaytpaytuǵın bel sulıw.
Azatlıq belgisi,
Baxıtlı biziń el sulıw.
Jeńislerdiń nıshanı,
Jelbiregen tuw sulıw.

(J. Aymurzaev)

2. Respublikamızda toqımashılıq kombinatı bar. Onda gezlemeler islenedi. Eń úlken toqımashılıq kombinatı — Tashkentte. Kombinat jayı kútá sulıw. Ol úlken etip salınǵan. Cexları jaqtı. Cexları jazda salqın, qısta ıssı.

Kombinatqa birneshe mırn jumısshılar isleydi. Olar iske puqta shaqqan hayal-qızlar, kóplegen azamatlar isleydi. Kombinatqa paxta tazalaw zavodlarınan taza paxtalar kelip turadı. Bul paxtalar kombinattıń jip iyiriw bóliminde jipke aylanadı. Tayın bolǵan jipler toqıw bóliminde túrli reńlerge boyaladı. Onnan keyin olar taqlanadı. Tashkent toqımashılıq kombinatı Ózbekistan xalqın, qala hám awıllardaǵı miynetkeshlerdi kiyim-kenshek penen támiyinleydi.

3. Bir kishkene eldiń shayırı bolsam da, ullı islerdiń parqın bilemen.
(I. Yusupov)

Tapsırma: «Erkin Respublikam» degen tema boyınsha shıǵarma jazıń. Onda kelbetlik sózlerdi sáykes stillik xızmette paydalanıń.

§ 20. ALMASIQTÍN STILLIK QOLLANILIWI

Almasıqlar atlıq, kelbetlik, sanlıq sózlerdiń ornına almasıp qollanılatuǵın sózler ekenligi belgili. Olardıń túrleri de kóp, aytayıq, betlew, siltew, soraw, ózlik, belgilew, bolımsızlıq t.b. Oy-pikirdiń jaǵdayına, sóylewdiń maqseti hám mazmunına qaray olardıń pikir alısw tájiriybesinde qollanılatuǵın ornı bar. Máselen, Asqar onınshı klasta oqıydı, Asqar mekteptegi úlgili oqıwshılardıń biri degen gáplerdi alıp qarayıq. Bunda bir-birine

baylanıslı oy-pikir Asqar haqqında bolıp otır, gápler sintaksislik jaqtan durıs qurılğan. Degen menen, ekewi de Asqar sóziniń qaytalanıwınan usı pikirdiń stillik jaqtan qolaysız ekenligin sezeseń. Eger Asqar sózin ekinshi gápke ol sózi menen almastırsaq, onda qaytalaw sezilmeydi, pikirdiń gápler arqalı ańlatılıwında stillik dálilik payda boladı. Ádebiy tilde sóylew tájiriyesinen usılay qalıplesken.

Mına qatarlarga názer awdarıń:

— Anaw ne jay?

— Ol APJnıń keńsesi.

Bunda **anaw**, ne, **ol** almasıq sózleri qollanğan. Pikir alısıw dialog túrinde iske asqan, stillik jaqtan almasıqlar oy-pikirdiń beriliw sıpatına, jaǵdayına qaray oǵada durıs qollanılğan. **Anaw** ornına **ana**, **ne** ornına **qaysı**, **ol** ornına **sol**, **bul** túrleri kúndelikli sóylewde sol mánilerdi ańlatıw tájiriyesine qaray paydalanıwı da múmkin edi, biraq avtor gápiniń talabı stillik jaqtan pikirdiń, gáplerdiń usılay qurılıwın, onda sol almasıq sózlerdiń usılayınsha qollanıwın talap etip tur.

Hátteki, bazıbir almasıq sózler sáykes jaydaylarda dánekerlik xızmette de paydalanadı: Shınıǵıw qansha qaytalansa, bilim sonsha bekkem boladı.

Almasıq sózlerdiń stillik qollanıw jaǵdayları oǵada keń.

79-shınıǵıw. Almasıq sózlerdi, olardıń qanday túrleri hám qanday stillik xızmetti atqarıp turǵanlıǵın sıpatlap beriń.

SÁWBETLI AQSHAM

Tal astın tazalap, tósek sal, jora,
Ol jer óz aldına hawalı bolar.
Úsh kópshiktiń birin óziń al, jora,
Ekkisi qonaqqa dawayı bolar.

Sensiz kewlim bóktirgisi awıqtı,
Doslar gúrrińlesken aqsham zawıqlı,
Búgin qurdas asqan túyetawıqtıń,
Júweri gúrtigi mazalı bolar.

Atlar kisnep tay tebistiń jumsaǵı,
Arqashta otlaǵan shaǵın ańsadı.
Balalıq shaq—pák hújdanıń tımsalı,
Sońıra hárkimniń óz gúzarı bolar.

Ómir súrip bul ǵániymet dúnyada,
Dos arttırǵanlar baxtı zıyada,
Biraq, seniń ornıń bólek oǵada,
Doslardıń da jaqsı-jamanı bolar.

I. Yusupov

80-shınıǵıw. Qosıqtan úzindini oqıń. Mazmunı boyınsha tekst dóretiń.
Almasıq sózlerdiń qollanıw ózgesheliklerin anıqlań.

TASQA KÓGERGEN GÚL

Insan kewlindegi miyrim-shápáát,
Eger quyash bolsa, tas gúller edi.
Aǵar dárya bolsa, ıshqı muhabbat
Dúnyada shól qalmaq gúllener edi.

Sońǵı nanın berip óz joldasına,
Adam jıǵıladı júregi sazıp.
Jazsań arzıp, onıń qulıp tasına:
«Adam tastan qattı, gúlde de názik».

Kewil bir gózzal baǵ, tárbiyat etip,
Tatlı miywasın jep aralaw múmkin.
Bir jıllı júz benen waqtın xosh etip,
Bir jaman sóz benen jaralaw múmkin.

Gúllensin dep insan kewliniń baǵı,
Baǵman gúl egedi táńirge jazıp.
Gúldi jenship keter maldıń tuyaǵı,
Al, adamnıń kewli gúlde de názik.

I. Yusupov

81-shunıǵıw. Kerekli jerinde sáykes almasıq sózleri menen almastırıp yamasa túsirip kóshirip jazıń. Nege almastırǵanıńızdı yaqı túsirip qaldırǵanıńızdı túsindirıń.

1. — Atıń kim?
— Ákeńniń atı-she?
— Ákeń qayda?
— Ákeń ne xızmet atqaradı?
— Apań qayda isleydi?
— Apań kim bolıp isleydi?
— Óziń qaerde oqıysań?
2. — Balam, qayda barasań?
— Men mektepke baraman.
— Kesh bolǵanda onda ne bar?
— Bizlerdiń jıynalısımız bar.
— Qanday jıynalıs?
— Ol bayramǵa arnalǵan jıynalıs.
— Sen qaysı waqıtta qaytasań?
— Men kesh qaytaman.
— Sen nege kesh qaytasań?
— Jıynalıstan soń oyın-zawıq boladı.

3. Orazbaydıń aǵası kóp jıllardan beri muǵallım bolıp isleydi. Orazbaydıń aǵasın tájiriybeli ustaz bolǵanı ushın hámme sıylaydı. Al meniń aǵam—dıyqan. Meniń aǵam da úlken húrmetke iye.

82-shunıǵıw. Qanday stillik ózgesheligi bar ekenligin anıqlań.

1. Ata, sen arraǵıraq otırasań ba? Ata, siz arraǵıraq otırasız ba? Men usı seni bir jerde kórgenge usayman. Men sizdi bir jerde kórgenge usayman. Húrmetli aqsaaqal, sizdi jaslarǵa ǵamxor sıpatında tanıymız.

2. Belli elseń óziń seniń,
Kópti kórgen kóziń seniń. (*I. Yusupov*)

3. Bul tóbeniń óz knyazi, óz begi,
Kim qábirde únsizlikke tózbedi. (*Sh. Seytov*)

4. Kórin, kórin, mine qarań,
Ana awıl, mınaw awıl,
Anaw mektep, mınaw bala,
Bular biziń aytshı nemiz? (M. Dáribaev)

5. Sen jetim qız ediń, sen shorı ediń,
Biraq awılımızdıń sáni boldıń sen. (I. Yusupov)

§ 21. FEYIL SÓZLERDİŇ QOLLANILIWINDAĞI STILLIK AYIRMASHILIQLAR

83-shınıǵıw. Feyil sózlerdiń qaysı formada, qanday mánilerde qollanılıp turǵanlıǵın aytıp berıń.

1. Ataqlı ilimpaz Ivan Vladimirovich Michurin pútkil ómirin baǵshılıqtı rawajlandırıwǵa arnadı. Ol óziniń kúshin, miynetin sol ushın ayamay jumsadı. Ivan Vladimirovich Michurin elimizdiń barlıq jerin baǵqa bólewdi árman etti. Kóp isledi, kóp izledi. Aqırında, miywelerdiń eń jaqsı sortların taptı. Ol miynetiniń járdemi menen ataqlı ilimpaz degen húrmetli ataqa iye boldı.

Eger hárbir oqıwshı mektebiniń, úyiniń qaptalına miywe aǵashların ekse, olardı jaqsı tárbiyalasa, onda ol Michurinniń ármanın iske asırıwǵa járdemlesedi. Sonda biziń elimizdiń turmısın jaqsılawǵa úlken járdem etedi. Ol olardıń jaqsı dem alıwında ájayıp payda keltiredi. Onnan qalsa, awıldıń, qalanıń kórki qanday sulıw bolar edi!

2. Shabar bolsań, argımaqtay arqıra,
Ushar bolsań, suńqarday ush sharq ura. (I. Yusupov)

3. Ne ekseń, sonı orasań. (Naql.)

4. Biziń awılımızdıń adamları hadal miynet etip atır. Olar bıyılǵı jıldıń mol zúraátine tiykar salmaqta.

Feyil sózlerdiń quramı, túrleri tilimizde qansha bay hám qospalı bolsa, kúndelikli pikir alısıw tájiriybesinde olardıń mánilik hám stillik jaqtan qollanıwı da keń hám hár túrli

bolıp keledi. Aytayıq, úndemew —til qatpaw—tımsırayıw, islep atır—islemekte, bardı—barıptı usağan feyil sózlerdiń bir toparı mániler arasında da, sáykes jaǵdayda tańlap qollanılıwı jaǵınan da parıq qıladı. Óytkeni, *úndemew*, *til qatpaw* yamasa *tımsırayıw emes*, birindegi qosımsha mánilik boyaw ekinshi-sinde joq, birewi bir stil tarawına beyim bolsa, ekinshisi stil tarawında jiyi qollanılıw múmkinshiligine iye. Máselen, *islep atır* biytárep stillik sıpatlamada bolsa, *islemekte* kóbinese publicistikada jiyi qollanıladı. Al, *bardı*, *barıptı* arasında da mánilik ayırmashılıq bar. Onıń ústine *barmadı* túrindegi bolımsızlıq máni stillik jaqtan *barmadı*, *barǵan joq*, *barǵan emes* bolıp ta aytıla beredi. Bul sóylewshiniń pikirge qatnasına baylanıslı.

Awızeki sóylew stiline, jazba stildiń túrli tarawlarına beyim feyil sózleri, feyil formalı, sonday-aq stillik jaqtan biytárep, túrli tarawlarda jiyi qollanıla beretuǵın feyil sózleri menen túrleri tilge tán. Olar sol stillik ózgesheliklerge iye feyil sózler menen feyil formalarınń tiykarın quraydı.

84-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Feyil sózlerdiń astın sızın. Feyil sózlerdiń mánilik-stillik ayırmashılıqlarına sıpatlama beriń.

QÁRELI

Anası bazardan qárelı satıp aldı hám úyine alıp keldi. Ol qárelini balalarına awqattan soń úlestirip bermekshi boldı. Tarelkaǵa salıp qoydı. Vanya hesh qárelı jemegen edi. Sonıń ushın Vanya qárelini qolına alıp iyiskelep kórdi. Qárelı oǵan kútá unadı. Júdá jegisi keldi. Úyde heshkim joq edi, birewin jedi.

Tamaq aldında anası qárelilerdi sanadı. Qarasa, birewi joq. Anası bul waqıyanı balalardıń aǵasına ayttı. Tamaq aldında aǵası:

— Balalarım, sizlerdiń birewińiz qárelı alıp jemedińiz be? — dedi.

— Joq, — dep juwap berdi hámmesi.

Vanya qıp-qızıl bolıp ketti. Ol da:

— Joq, men jemedim, — dep juwap berdi.

Onnan soń aǵası:

— Jegen bolsaǵız da zıyanı joq. Biraq jaman is qılıpsız. Men qorqaman, shańǵalaǵın da jutıp jibergen bolmań. Onıń shańǵalaǵın

jegen adam bir kúnnen keyin óledi. Mine, men sonnan qorqaman, — dedi. Sol waqıtta Vanyanıń reńki bozarıp ketti.

— Joq, men shańgalaǵın áynektiń sırtına tasladım, — dedi Vanya. Hámme kúldi. Ol uyalǵannan jılap jiberdi. (*L. Tolstoy*)

85-shınıǵıw. Qara háripler menen jazılǵan feyil formalarınıń stillik mánilerin anıqlań.

1. Bul dúnya dúnya **bolǵalı**,
Patsha ádil **bolǵan emes**.
Shayırlar qálem **alǵalı**,
Xatqa tuwrı **salǵan emes**. (*Berdaq*)

2. Jaqsılar jamandı **tekler**,
Jamanlar bir gápti **kekler**.
Shahzadalar, begu-begler,
Ádalatlıq jol **bolmadı**.

3. Ya bolmasa gúz **keler me**,
Ya bolmasa qıs **keler me**,
Jayma-shuwaq jaz **keler me**,
Onıń **payanı bolmadı**. (*Berdaq*)

4. Basında bar aydarı,
Elewsiz qus jaydarı...
Sarı ala qanatı bar,
Shıǵadı báhár ayları.

Qosıq aytsa, **ayta almaydı**,
Óz atınan basqanı.
Usı waqıtqa shekem **joq**,
Jańadan bir sóz **qosqanı**.

5. Men jolda **kiyatırman**, jol boylarında,
Jańa ashılǵan ġawashalar **shaǵılısıp** tańǵa.
Qızıq tús kórgendey únsız **kúledi**,
Qasımda jas qızım alma **kemirip keledi**.

(*I. Yusupov*)

86-shınıǵıw. Feyil formalarınǵın qaysı, qanday mánilik-stillik ayırmashılıǵı bar ekenligin anıqlań.

1. Jasıń uzaq bolsın, balam, úlkendi sıylasań, raxmet alasań. 2. Abaylap qara, ol ózimizdiń Abat bolıp júrmesin. 3. Jasıń uzaq bolǵay, balam, úlkendi sıylasań, raxmet alasań. 4. Abaylap qara, ol ózimizdiń Abat bolıp júreme. 5. Abaylap qara, ol ózimizdiń Abat bolıp júrese ne qılasań. 6. Jaslıq waqtım bolǵanda, ne islerimdi biler edim. 7. Birewi «men kórip keleyin, dalada kim bardı deyseń» dep dalaǵa shıǵıptı. Ol úydi aylanıp olay-bılay júripti. Oǵan heshkim kórinbepti. 8. Jaslıq waqtım bolar ma edi, ne islerimdi biler edim.

87-shınıǵıw. Qara háripler menen jazılǵan feyil formalarınǵın qaysı stilge tán ekenligin anıqlań, sıpatlama beriń.

1. Baypatsha shıǵıp xabarlas, aq úyde adam **barmısań**. (*Alpamıstan*) 2. Sálem sizge xalqabadlı, kegeyli, **Bopsań, bopsań** sırtıńnan ne demeydi. (*T. J.*) 3. «**Amanbısań**, zamanlas, sizge xabarlassaq bolmas pa eken?» — dedi jolawshı. (*Xalıq erteklerinen*). 4. Baslawısh kóbinese gáptiń basında, bayanlawısh gáptiń sońında **keledi**. Al anıqlawısh ózi anıqlaytuǵın sózdiń aldında **qollanıladı**. 5. Jámiyette, zaman ruwxı da, xalqımızdıń estetikalıq talabı da ádebiy ómirdiń aǵımına qaraǵanda kútá tezlik penen **alǵa ilgerleydi**.

6. Balalardıń awıldan shıqqandaǵı pátı **ózgerip**, qosıq aytıw **siyrekseysin** dedi. Biraq heshbirinde sharshaǵanlıq izi **kórinbeydi**. **Júrip kiyatır, júrip kiyatır**, sirá kólatlıqqa **jete almay kiyatır**. (*T. Q.*)

7. Jalgız atın **soyıp berip** qonaqqa,
Jayaw qalıp bul xalıq talay **tarıqqan**.
Sonı **aytıp maqtayǵoysań** biraq ta,
Onnan zorın **kórsetetuǵın** xalıqpan. (*I. Y.*)

88-shınıǵıw. Naqıl-maqallarda feyil formalarınǵın stillik ózgesheligin túsindirıń.

1. Ne ekseń, sonı orasań. 2. Otı gewlegen óshiredi, qońsını gewlegen kóshiredi. 3. Miyner baxıt keltirer. 4. Otı gewlegen óshirer,

qońsını gewlegen kóshirer. 5. Miynet baxıt keltiredi. 6. Jaqsıǵa jantas, jamannan qash. 7. Atańa ne qılsań, aldına sol keledi. 8. Kóp oqıǵan kóp biledi. 9. Atanıń balası bolma, adamnıń balası bol. 10. Jaqsınıń jatı bolmas, jamannıń uyatı bolmas. 11. Awzı kúygen úrlep ishedı. 12. Áwele ózińdi sıyla, jat boyıńnan túnılsin. 13. Qalawın tapsań, qar jawar. 14. Tawdı tastı jel buzar, adamzattı sóz buzar.

89-shınıǵıw. Oqıń. Naqıl-maqallarda feyildiń qalay qollanılǵanın anıqlań. Özlerińiz naqıl-maqallargá mısál keltiriń hám mánisin aytıp beriń.

1. Bir kún duz ishkenge qırq kún sálem ber,
Xalıqtıń naqıl sózi sonday degen bar,
Talay qonaq bolıp barıw dámem bar,
Sizler biziń úlkemizge xosh keldiń.

(S. Nurımbetov)

2. Xalqım dana desem bolar,
Naqıl etken bile-bile.
Sóyley-sóyley sheshen bolar,
Kósem bolar kóre-kóre.

(I. Yusupov)

3. Aǵa begler, sırtım pútin,
Ishim janıp boldı tútın,
Asırıp zalımlar háddin,
Heshbir ráhim qılǵan emes.
Menmenlikten zawal taptım,
Kem-kemlikten kámal taptım,
Zalım sózin ǵawal taptım,
Íqrarın ol bilgen emes.

(Berdaq)

§ 22. RÁWISH SÓZLERDİŇ TILDE STILLIK QOLLANILIWÍ

90-shınıǵıw. Oqıń. Ráwish sózlerdi tawıp, olardıń neni ańlatıp turǵanlıǵın túsindiriy.

JAQSÍLIQTÍN JUWABÍ

Shólde túyege minip ketip baratırǵan bir kisi shólden erinleri kewip, jarılıp ketken adamdı ushıratıptı. Onı kórip quwanıp ketken adam zorga tili aylanıp, bir urtlam suw soraptı. Jolawshı túyesinen túsip, suw beripti.

Suwdı iship, janı ráhátlenip, kewli jay tapqan adam kútilmegende jolawshını iyterip jiberip, ózi túyege minip qasha baslaptı. Jolawshı onıń izinen baqırıptı:

— Meyli, túye seniki bola qoysın. Lekin sennen meniń bir ótinishim bar. Bul waqıyanı heshqashan heshkimge aytpa.

Bul sózlerdi esitip tańlangan qaraqshı biraz irkilip, nege bunday degenin soradı.

— Eger bunı basqalargá aytsań, bul xabar hámme jaqqa taralıp ketedi hám adamlardıń bunnan keyin kámbaǵallargá, járdemge mútáj adamlargá járdem bergisi kelmey qalıwı múmkin.

Jańaǵı adam bul gáplerdi esitip, óziniń adamlar arasındaǵı miyrim-shápáátiniń, qayır-saqawattınıń joq bolıp ketiwine sebepshi bolatuǵınlıǵın sezip, qılǵan isinen qattı púshayman boladı. Ol túyeden túsip, jolawshınıń aldına keledi de, túyeniń jibin iyesiniń qolına uslatadı.

— Kel, onnansha, sen meniń qılǵan isimdi heshkimge aytpa, adamlar jaqsılıq qılıwdan heshqashan toqtamasın, — depti. (*Xalıq awızınan*)

Ráwish sózler de basqa sóz shaqapları sıyaqlı ózine tán mánili-stillik ayırmashılıqqa iye. Olar is-hárekettiń qanday da bir belgisin, aytayıq, ornın, waqtın, sının, maqsetin, sebebin, dáreje ólshemin ańlatıwına baylanıslı mánilerde kelgenlikten, sol belgilerdiń sóylew tájiriybesinde túrli jaǵdaylarda túrlishe qollanıw uqıplılıqların kórsetedi. Máselen, *jıldam, tez, dárriw, demde, kóz benen qastıń arasında, hap zamatta* usáńan sóz hám sóz dizbekleri bir-birine jaqın bolǵan menen olardıń hárqaysısına tán mánilik ayırmashılıq hám usáńan baylanıslı til arqalı pikir alısıw tájiriybesinde stillik jaqtan qollanılatuǵın ornı, pútin oy-pikirdi tuwdıratuǵın stillik tásir de bar. Salıstırıń: Azat bul isti demde pitkerdi. Azat bul isti jıldam pitkerdi. Azat bul isti kóz benen qastıń arasında pitkerdi.

Ádebiy tilde ráwishlerdiń stillik talaplarǵa sáykes ózi qatnasatuǵın sóz benen mánilik baylanısqa túsiw jaǵdayları da qáliplesken. Máselen, Ol oǵırı sulıw jazadı. Ol dım tez isleydi. Ol dım shaqqan isleydi deymiz de, al Ol ábden tez isleydi. Ol ábden shaqqan isleydi túrinde qollanıw sóz hám sóz mánileri arasında úylesimsizlikti tuwdıradı, nátiyjede, stillik qáteliklerge alıp keledi.

Awızeki sóylew hám jazba stillerdiń túrli tarawlarında anaw ya mınaw ráwish sózdiń paydalanıw iykempliligi bar. Aytayıq, qarar yamasa buyırıqlarda «Qurılıstıń ekinshi náwbetin tez pitkeriw belgilensin» túrinde paydalanılǵanı menen, onı «Qurılıstıń ekinshi náwbetin jıldam yamasa kózdi ashıp jumǵansha pitkeriw belgilensin» dep aytıw stillik qáte boladı.

91-shınıǵıw. Qawıs ishindegi sózlerden keregin tańlap, gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Respublikamızda palız eginleriniń maydanı (jıldan-jılǵa, hár jılı, jıl sayın, jıl ótken sayın) keńeyip baratır. 2. Ata-babalarımız jerdi (burın, ertede, bayaǵıda, ótkende, ótmishte, áyyemde, áyyem zamanda, burında) ógiz qos penen aydaǵan. 3. Asannıń ıssılıǵı (qápeimde, tosattan, joq jerden, kúilmegen jerde, qarap turıp) kóterildi de ketti. 4. Awırıw kóp jattı, (háp zamatta, dárriw, tez, kózdi ashıp jumǵansha) ornınan turıp kete qoymadı, biraq vrachlar járdemi menen (soń, keyin-keyin, aqırında) ońalıp ketti. 5. Jumıstıń pitkenligin esitip, (azmaz, azıraq, aqırın, az da bolsa) ózime keleyin dedim, bolmasa júdá ashıwım kelgen edi.

92-shınıǵıw. Ráwish sózlerdiń qanday stillik xızmet atqarıp turǵanlıǵın anıqlań, basqa stillik múmkinshiligi bar yaki joq ekenligin salıstırıń.

1. Alıstan qasındı kerip talǵansha,
Hár muqamǵa dónip, aqılımdı alǵansha,
Eski dártlerimdi eske alǵansha,
Keliń, ımlap sóyleseyik, juldızlar.

(G. Esemuratov)

2. Men hárdayım ótsem usıkáradan,
Oylayman: ne zaman keshti aradan,
Endi erkin nápes alar hár adam,
Burın eller posıp, búlgen jerlerde. (I. Yusupov)

93-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Berilgen gáplerdegi ráwishlerdiń xızmetin belgileń.

Balalar sáskelikten kelip, sabaqların oqıp otır edi, bir máhálde sırtqı esik ashılıp, bir adam kirip kele berdi. Ol Aytım ǵarrı eken, aqlıq balası Seytjandı mollaǵa bereyin dep jeteklep kiyatırса kerek. Ishke kirip, jamaw-jamaw gewishin sheshti de mollaǵa qarap iyilip sálem berdi. Molla Aytım ǵarrıńnıń bala jeteklep kiyatırǵanın kórgen-nen-aq jıyılıp...

Óyer-buyerin dúzestirip, Aytım ǵarrıǵa qarap, onıń sálemin aldı.

Seytjan atasına tıǵılıp, eki kózi móldirep, gá mollaǵa, gá balalardı qaraydı. Ǵarrı balasına qarap:

— Qaraǵım, bar, mollanıń qolınan al! — dedi. Seytjan uyalǵan hám qorıqqan túrinde atasın onnan beter qushaqlap, qoltıǵındaǵı dasturqanı menen esikke qaradı. Molla kúlimsirep ırjańlap «kele ǵoy balam, kel», — dedi. Seytjan onnan beter atasına tıǵılıp, keynine qaray beredi. Aytım ǵarrı taǵı da: — Bar, qaraǵım, bar! Uyalmay-aq qoy, bári de ózińniń joraların ǵoy, ana Genjebaydı kórdiń be? — dep kórsetti.

Aqırı bolmadı. Ǵarrı dasturqandı balasınıń qolınan ózi aldı da, qolınan jeteklep, mollaǵa qaray júrdi. Dasturqandı mollanıń aldına qoydı da, mollanıń qolınan alıp, saqqa júginip, pátiya etip otırdı. Molla quran oqıdı. Bul saparı bárimiz de qol kóterip, pátiya ettik.

94-shınıǵıw. T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq qızı» romanında Juma-ǵıldıń obrazı degen temada shıǵarma jazıń. Shıǵarmaǵa tallaw jasań. Ondaǵı sóz shaqaplarınıń stillik qollanılıwın táriyipleń.

§ 23. GÁPTEGI SÓZLERDİŇ ORÍN TÁRTIBINE BAYLANISLI STILLIK ÓZGESHELIKLER

95-shınıǵıw. Oqıń. Gáplerdi salıstırıń. Qanday ayırmashılıǵı bar eken-ligin aytıń.

1. Mağan bul kitap unamaydı. Unamaydı mağan bul kitap. Bul kitap unamaydı mağan. 2. Dúnyada da sonday ájayıp adam boladı eken. Sonday ájayıp adam boladı eken dúnyada da. Dúnyada da adam boladı eken sonday ájayıp. Boladı eken sonday ájayıp adam dúnyada da. 3. Bul kitap qızıq. Bul qızıq kitap. Qızıq kitap — bul.

Ádette, gáp aǵzaları bir-biri menen oy-pikir dógeresinde ádebiy tildin talaplarına sáykes sintaksislik baylanısqa túsedı. Bul jaǵday gáp aǵzalarının ornalasın, orın tártibin payda etedi. Aytayıq, baslawısh gáptin basında, bayanlawısh kóbinese gáptin aqırında, anıqlawısh ózi qatnasatuǵın sózdiń aldında keledi. Usı kózqarastan, gápte sózlerdin orın tártibi sintaksislik áhmiyetke iye. Bılayınsha aytqanda, gápte sózlerdin orın tártibi gáp aǵzaları arasındagı sintaksislik qatnastı bildiriwshi til qurallarının biri bolıp tabıladı. Sonın menen birge, sózlerdin orın tártibi stillik xızmet atqaradı. Onı inversiya dep ataydı. Inversiya gápte sózlerdin orın tártibiniń ózgeriwı arqalı iske asadı. Bul arqalı anaw yaki mınaw gáp aǵzasına orın tártibiniń almasıwı arqalı qosımsha mánilik hám kórkemlik boyaw júgi júklenedi, ya mınaw gáp aǵzası ekspressivlik xızmet atqarıwǵa sebepshi boladı. Mısalı: Bul oyın mağan unamadı. Unamadı mağan bul oyın. Bul jerde baslawıstın ornına qaray oǵan ayrıqsha máni, mánilik júk ayrıqsha belgilenip tur. Gápтеgi sózlerdin bunday ornalasıw tártibi kóbinese awızeki sóylewde, publicistikada hám kórkemlew qurallarının biri retinde paydalanıladı. Kórkem sóz sheberi inversiyadan, ásirese, poeziyada keń paydalanadı.

96-shınıǵıw. Oqıń. Gáplerdegi gáp aǵzalarının orın tártibine sıpatlama beriń.

Ximiya sabaǵı. Oqıwshılarga gezektegi laboratoriyalıq tájiriybe kórsetilip atır. Úlgili oqıwshı Tolıbay—ximiyadan laboratoriyalıq tájiriybe islep kórsetiw waqtında muǵallımın eń jaqın járdemshisi. Ol laboratoriyadagı úskenerdin bárin de jaqsı biledi, kerek jerinde qaysı ximikat qaysı jerde turadı, olardı paydalanǵanda qalay qollanıw kerek, qullası, hámмесin de jaqsı biledi. Hátte, ayırım jeńil-jelpi laboratoriyalıq tájiriybelerdi ózinshe isley aladı. Ol doslarına hár qıylı reaksiyalardı kórsetiwde hesh járdemin ayamaydı.

Tolıbay ximiyaga qızıgadı. Onı ximiya bólmesinde jiyi ushıratıw mımkin. Tıqır-tıqır tınbaydı. Menzurka, kolba, shtativ basqa da zatlardı orın-ornına jaylastırıp qoyıp júrgeni. Birin juwadı, birin sııradı.

Tolıbaydıń ákesi de ximik.

Tolıbaydıń keleshegi zor, ol 11-klastı tabıslı tamamlagannan keyin ximiya boyınsha qánige bolıwdı maqset etip júr.

97-shınıǵıw. Gápte orın tártibi ózgergen gáp aǵzaların tabıń. Olardıń qanday qosımsha mánilik xızmet atqarıp turǵanlıǵın anıqlań.

1. Keter boldıq endi bizler bash alıp,
Xosh aman bol, bizden qaldıń, Bozataw.
Xoshlasalı qara kózge yash alıp,
Xosh aman bol, bizden qaldıń, Bozataw. (*Ájiniyaz*)
2. Adam balasında bolsın ar-namıs,
Eń kemi júz bolsın kóz kórgen tanıs,
Mágar bilmey, qoldı qıysa bir qamıs,
Sol waq qanın tiyǵan ardan jaqsıraq. (*Berdaq*)
3. Barlıq hám joqlıqtıń shegarası bul,
Usı jerge kelip izler joǵalar.
«Mensiz dúnya joq» dep asqınǵan kewil,
Bunda sabaǵına qayta quyılar. (*I. Yusupov*)

98-shınıǵıw. Gáp azǵalarınıń orın tártibin awmastırıp, gáplerdi qayta dúziń. Qanday ózgerisler payda bolǵanına tallaw jasań.

1. Azanda jarqırıp shıqqan quyash juqa muzdı eritip jiberdi.
2. Azat úyge berilgen tapsırmanı durıs orınlaydı. 3. Olar bul arqalı zavod jumısshılarınıń ónimli islewine de tásin tiygizedi. 4. Birden atılǵan oqtıń ayawsız dawısı tındı. Olar biraz hawlıǵıp qaldı. Kazaklar qashtı.

99-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Mazmunın óz sózińiz benen aytıp kóriń. Qanday ózgerisler payda bolǵanına tallaw jasań.

Men jaslıǵımda anamnan «Adam ushın eń qıyın nársene ne»? — dep soragan edim, ol oylanbastan «Adam ushın eń qıyın nársene adam-lardan aqıl úyreniw», — dedi.

Juwap dál meniń kewlimnen shıqtı. Sebebi, úlkenlerden kóp nársene úyreniwge qansha tırıssam da, hesh kelistire almay isheklerim órtenetuǵın edi.

Erjetip ózim áke bolǵannan keyin anama jáne: «Adam ushın eń qıyın nársene ne»? — dedim. Ol bul saparı da oylanbastan: «Adam ushın eń qıyın nársene basqalarga aqıl úyretiw», — dedi.

Juwap jáne meniń dál kewlimnen shıqtı. Sebebi, men óz balalarıma kóp nárselerdi úyretiwge qansha tırıssam da, heshteńe juqtıralmay kúyetuǵın edim.

(T. Qayıpbergenov)

100-shınıǵıw. Oqıń. Berilgen gáplerdiń stillik ózgesheligin aytıp beriń.

WAQÍT QÁDIRI

Altınnan qádirli, gáwhardan qımbatlı nársene waqıt bolıp esaplanadı. Aǵıp ótken suwdı qaytarıp bolmaǵanıday ótip ketken waqıttı da qaytarıp bolmaydı. Sonıń ushın bir sekund waqıttı biykar ótkermesten paydalı is etip qalıw kerek. Waqıttıń qádirine jetiwde onıń hár bir minutınan únemli hám aqıllıq penen paydalanıwda gáp kóp.

Áyyemnen qalǵan mınaday áńgime bar. Kúnlerdiń birinde turmıstıń kóp oyılı-bálintin kórgen kekse bir danışpannan soraptı: «Siz teberik, ullı jastasız, turmısta jaqsını da jamandı da kórdińiz. Aytıńız, siz bul jariq dúnyaǵa kelip, neni arttırdıńız, neni joǵalttıńız?»

Danışpan oylanıp turıp, bılay juwap beripti: — «Men bul dúnyadan kóp nárseni kórdim. Kóp nárseni taptım da joǵalttım da. Men kóp mal-dúnyaǵa iye boldım, kóp mal-dúnyanı joǵalttım. Biraq bul dáwletimdi joǵaltqanıw ushın onshelli kúyinbeymen. Sebebi, bul baylıqtı ózim tapqan edim, ózim joq ettim. Qala berse, eger men hadal miynet etsem, jáne baylıq tabıwım qıyın emes — degen qıyal hámıyshe tásele beredi. Men dúnyaǵa kelip, azlı-kóppli hámellerge eristim. Olardıń kópshiligin joq ettim de. Biraq men dúnyaǵa kelip, sonday bir biybaha gáziynemdi joǵalttım, bunıń ushın ózimdi

heshqashan keshire almayman. Bul — meniń bosqa ótken waqıtlarım, biykar ótken kúnlerim, biyhuwda ısırap bolǵan aylarım. Qullası, ómirimniń biykar ótken bólegi».

Dana xalqımızdıń «Waqıttıń qádirine jet», «Waqıtın ketti — baxtıń ketti» degeni mine usı bolsa kerek.

§ 24. BIRGELKILI AǴZALARDIŇ QOLLANILIW AYIRMASHILIǴI

101-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Gáplerde birgelkili aǵzalardı tabıń. Stillik ózgesheligin aytıp berıń.

1. Ata-babam er bolǵan, asaw bolǵan,
Tariyxtıń arbasına kósher bolǵan.
Baqırıp sóylespese esitpegen,
Kónil kúyin aqtarǵan qosıq penen. (*T. Mátmuratov*).

2. Esmurzanıń shırqıraǵan sestı shıqtı. Onı da urıp atırǵan eken dep, shıdamay qasına bardım, qolıma kóterdim, qushaǵıma qıstım, jıladım. Meniń jılaǵanımdı kórip Mátniyaz da, Esmurza da eńirep jılap jiberdi. (*J. Aymurzaev*).

Gáptiń birgelkili aǵzaları tek sintaksislik aǵzalar, gáp aǵzaları ǵana emes, sonıń menen birge oy-pikirge qanday da bir qosımsha mánilik boyaw, stillik ózgeshelik beretuǵın qural-lar xızmetin de atqaradı. Máselen: «Bul ádiwli isti orınlap shıǵıwda meniń de, seniń de, onıń da úlken úlesi bar» degen gáp birgelkili baslawıshlar arqalı oy-pikir, birinshiden, saykes ótkirlikke iye bolıp tur, ekinshiden, sol iske qatnasıwshılar ayrıqsha belgilengen, úshinshiden, pikir soǵan saykes aytılıw ózgesheligi, **-da** dánekeri arqalı mánilik kúsheytiwge iye bolǵan. Demek, birgelkili aǵzalar til arqalı qatnas jaǵdayında belgili bir oy-pikirdi ańlatıwǵa qatnasıp qoymastan, sonıń menen birge onıń dálilligin, tásirililigin, obrazlılıǵın payda etiwshi stillik qural xızmetin de atqarıwǵa sebepshi boladı eken.

102-shınıǵıw. Mına qosıq qatarlarında birgelkili aǵzalardı atań, olardıń gápke qanday mánilik boyaw berip turǵanlıǵın anıqlań.

Ordıq oraq, shaptıq otın, qazdıq jap,
Terdik masaq, iynimizge saldıq qap,
Jas ómirde gúldey solıp, boldıq sap,
Bul júristen endi bizge kún qayda?

Oraq orıp, ómir boyı boldıq qul,
Islesek te alalmadıq qara pul,
Ne jananlar bayı ólip, qaldı tul,
Endi buğan jaynap-jasnar kún qayda?

Kúni-túni ordıq pishen, salını,
Gúzdiń kúni jıydıq pısken tarını,
Ómirinshe bir toymağan qarını,
Ash jalańash biz sorlıǵa kún qayda?

Salıq salıp usı hálge hárdayım,
Salıǵın salıwǵa biz boldıq qayım,
Bir jutım bul waqta boldı uwayım,
Bul júristen endi bizge kún qayda?

(Kunxoja)

103-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdi birgelkili aǵzalar xızmetinde keltirip, gápler oylap jazıń, stillik xızmetine baha berıń.

1. Tuwıladı, ósedı, ónedı;
2. Aq, qızıl, sarı, kók;
3. Keldiń, kelmediń, aldıń, almadıń;
4. Muǵallım, injener, vrach, arxeolog;
5. Jaslıq, ǵarrılıq;
6. Orta boylı, adıraq kózli, kelisken, keń peyil.

Gápte birgelkili aǵzalardıń qanday sóz shaqaplarınan ańlatılıwına, olardıń qalay baylanısıwına qaray stillik ózgeshelikleri de túrlishe. Máselen, feyilden ańlasılǵan birgelkili bayanlawışlar háreketiń ósiwine baylanıslı stillik ózgeshelik-ti bildirse, atlıqtan ańlatılǵan birgelkili baslawışlar háreketke baylanıslı bir tekles predmetlerdi ayırıqsha ataydı, kelbetlikten

añlatılğan birgelkili anıqlawışlar anıqlanıwshı predmetke tñn belgilerdi sıpatlay otırıp, pütün oy-pikirdi kúsheytiwge sebepshi boladı.

104-shınıǵıw. Birgelkili aǵzalardıń qanday stillik mǎni atqarıp turǵanlıǵına sıpatlama berıń.

1. Haq kewil adam bolǵan ańqıladaǵan,
Qolında almas qılısh jaltıladaǵan,
Jawına da ótirik aytalmaǵan,
Qaytpaǵan, xan aldında keshirmegen,
Onsha isi bolmaǵan usıl menen.

(T. Mǎtmuratov).

2. Salmalarda suw aǵıp atır, quslar aǵashlarǵa ushıp qonıp júr. Tutlıqtıń shetinde úlken bastırma bar, astında jumısshılar nawqan tutıp atır. Olar bizlerdi, oqıwshılardı, quwanış penen qarsı aldı, jumısları menen tanıstırdı. Bizler olarǵa járdemlestik. Juman, Omar, Sabır tut putaqshaların kesti. Gúlim, Aypara olardı dásteledi. Jańıl túsken japıraqlardı qapladı. Gúlaysha, Nazım nawqan qurtlarǵa japıraq saldı. Aysha jelingen putalardı shıǵardı. Nawqan qurtlar putaqshalar-da órip júr. Birewleri tómén túsip baratır, birewleri joqarıǵa órmeleydi. Usı qurtlardan pille boladı, pilleden hasıl jipek shıǵadı. Jipek biziń Ana Watanımızdıń mǎpine jumsaladı. Jipekten ne túrli hasıl, sulıw kiyimler islenedi. Jipekshilik — júda qızıq kásip!

Birgelkili aǵzalar dánekerler arqalı baylanısqanda, dánekerlerdiń mǎnilerine, ornına qaray olardıń stillik qollanıwında da túrli ózgerisler payda boladı: Men hám oqıyman, hám isleymen. Men oqıyman da, isleymen de. Ol Shımbayda, Kegeylide hám Qaraózekte de bolıp qayttı. Azat kesh keldi, biraq eplep úlgerdi.

105-shınıǵıw. Birgelkili aǵzalardıń bir-biri menen baylanısqańn, dánekerlerdiń qanday mǎnili dánekerler ekenligin túsindirıń.

1. Quwat hám Ayjan mektepke keldi. Basqa balalar menen qızlar da kelip jetken eken. 2. Gúljan mektepti pitkergennen keyin Med-

institutqa kiredi, oqıydı, vrach bolıp shıǵadı. 3. Ol mektepten keldi de, sheshindi, juwındı, shay ishiwge otırdı. 4. Azat dawıslap oqıdı jáne túsingenin sóylep berdi. 5. Jarıs qızdı, men de, ol da, hátteki ǵarrılar menen kempirler de ayanbay miynet etti. 6. Kún birese túnerip, birese ashılıp, birese jawıp, birese tınıp tur. 7. Erteń kún ashıladı ya ashılmaydı.

106-shınıǵıw. Tómenдеgi «Kitap—qádirdan dos» tekstinen birgelkili aǵzalardıń stillik qollanıluwın túsindirip, birgelkili aǵzalǵı gáplerdi kóshirip jazıń, astın sızıń.

KITAP—QÁDIRDAN DOS

Adam ushın kitaptan áziz hám jaǵımlı sırlas dos joq. Onda perde hám giyne joq. Onıń sózlerinde ótirik hám qáte bolmaydı. Kitap óz dostınıń kewlin qaldırmaydı. Ol adamnıń sırtınan ǵıybat aytpaydı, tek saǵan payda keltiredi. Kitaptıń ishinde barlıq ilim-bilim jaylasqan. Sonlıqtan da, «Kitap—aql qalası» dep ayılǵan.

Kimde-kim kitaptı kóp oqısa, kitap onıń zeynin ashadı. Sózge sheshen etedi. Kitap—ádep-ikramlılıq káni, bilimniń bulaǵı. Kitaptıń insan ómirindegi qádir-qımbatı haqqında danıshpanlardıń sózlerinen kóp misallar keltiriwge boladı.

Kitap—jalǵızlıqtaǵı eń jaqın joldas.

Kitap ótmishten de, keleshekten de xabardar etedi.

Kitap—bilim bulaǵı, bilim—ómir shıraǵı.

Belgili danıshpan Arifiy kitap haqqında tómendegishe jırlaǵan.

Bir dos ol, heshkimge bermegen azap,

Uzaq sınap kórdim, bilsem ol kitap.

Sırdı jasırmaydı oqıwshısınan,

Xabar berer saǵan jazıwshısınan.

Ońasha sen menen bolıp, ol ulpet,

Údemey etedi jaǵımlı sáwbet.

Heshkimnen qalıspas sawatlı sonday,

Soramasań juwap bermes, heshqanday.

Insanğa harqanday bilim shoqqısın iyelewde kitaptıń ornı úlken. Hátteki, ata-babalarımız kitaptı qollarına alıp, onı áweli kózlerine súrten. Olar kitaptı jırtpağan hám patasламаған. Kitaptı baylıq dep bilgen. Kitap ilim úyretkeni ushın da ata-babalar onı teberik bilip, joqarıda kitap tekshesinde saqlağan. Kitapqa degen qumarlıq balalıqtan baslansa, onıń kewlinde dúnyağa gózzal názer menen qaraw sıyaqlı sezim payda boladı. Sonlıqtan, kitap—barlıq bilimniń kózi, ilimniń gáziynesi.

Kitaptı túsiniп oqıw—baxıt, túsınbey oqıw—baxıtsızlıq. Kitaptan alınған bilim adam ómiriniń mazmunın bayıtadı, turmısın jarqın etedi.

§ 25. GEYPARA JAY GÁPLERDİŇ STILLIK QOLLANÍLÍWÍ

107-shınıǵıw. Tómenдеgi gáplerdi mánisine, xızmetine, quramına qaray jay gáplerdiń qanday túrleri ekenligin aytıp beriń.

1. Aqsaqal, Sizdi kim tanımasın, hámme tanıydı. 2. Xabarıń bar ma, bar. Júre bergen ekenbiz. 3. Jangá-jan. Haqıń ketpeydi. 4. Ne ekseń, sonı orasań (naqıl). 5. Munarlangan taw. Aqsha-aqsha qar. Ízgırıq. Qorqayın deyseń. 6. Sağan usılay boladı dep aytpadım ba? Aytтім. Tıńladıń ba, tıńlamadıń. 7. Qaysı jerde turasań? — Awılда. — Úyińde kimiń bar? — Apam, aǵam, inim.

Jay gápler mánisine qaray xabar, soraw, úndew, is-hárekettiń bolıw-bolmawına qaray bolımlı, bolımsız, quramına, yaǵnıy bas aǵzalardıń qatnasına qaray eki quramlı hám bir quramlı, sonday-aq, bir quramlı gáplerdiń bir sóz yamasa birneshe sózlerden quralıp, olardıń iyesi belgili, iyesi belgisiz, iyesi ulıwmalasqan, iyesiz ataw hám sóz-gáp túrlerinde ushırasatuǵınlıǵı belgili. Mısalı: Tún ortası—ataw gáp. — Keshe keldiń be? — Awa. Bunda birinshi gáptiń iyesi belgili—sen (tawıp qoyıwǵa boladı), al ekinshi sóz-gáp (keshe keldim degendi ańlatadı). Azıraq toqtap turıwǵa tuwra keldi (iyesiz gáp) t.b.

Awızeki hám jazba pikir alısıw, sóylew jaǵdaylarında jay gáplerdiń qollanılıwına baylanıslı bayanlawıshı oy-pikirge túr-

lishe mánilik tús beretuǵın stillik jaǵdaylar ushırasadı. Mısalı: — Erteń ketpekshimiseń? — Awa. Bul jerde usı pikir—sen erteń ketpekshimiseń! — Awa, men erteń ketpekshimen. Awa, sonday etegoyayın dep turman. Awa sóytppekshimen. Awa, sóytken tuwrı bolatuǵın shıǵar. t.b. túrlerinde iyeli gáp arqalı da, iyesiz gáp penen de, olar sinonimlik sıńarları arqalı da beriliwi múmkin. Bul sóylewdiń dál jaǵdayına gárezli. Eger usı oy-pikirdiń beriliw jaǵdayların salıstırıp qarasań, onda biri ekinshisinen pariq etetuǵın mánilik, tásirlik, ıqshamlılıq usaqan túrli stillik belgilerdi anıq kóriwge boladı. Yamasa mına gáplerdi alıp qarań: Sizdi, kim sıylamaydı. Hámme sıylaydı, húrmet etedi. Bunda bolımsız mání (sıylamaydı) bolımlı mání (sıylaydı) ańlatıp tur. Sen barasań ba, barmaysań ba, ayttım boldı. Bunda gáp soraw túrinde qurılǵanda, mánilik jaqtan xabardı ańlatıp tur.

Jay gáplerge, ásirese, joqarıda sóz etilip otırǵan jay gáptiń túrlerine baylanıslı kúndelikli til arqalı qatnastıń túrli jaǵdaylarında ushırasatuǵın stillik ózgeshelikler oǵada kóp.

108-shınıǵıw. Oqır. Gáplerdiń qanday stillik mánileri menen qollanılıp turǵanlıǵın anıqlań.

KÚSH BILIMDE

Yusup Has Hajib XI ásirde jasaǵan shıǵıs elleriniń kópshiligine belgili bolǵan kórnekli shayır hám alımlardıń biri. Ol jasap turǵan zaman túrkiy xalıqlar birlespesiniń eń rawajlangan zamanı, Qaraxaniyler mámleketiniń ilim hám pán jaǵınan ósip rawajlangan dáwiri edi.

Yusup Has Hajib: «Adam eki túrli boladı. Birewi—úyreniwshi. Ekinshisi—úyretiwshi. Bul eki sıpattan bos qalǵan adam haywan qatarında boladı. Sonıń ushın da, ya onısın, ya bunısın tańlap al» — dep wásiyat etedi. «Til — aqıl menen bilimniń awdarıwshısı. Til adamdı húrmetli hám izzetli etedi. Adam onıń menen úlken baxıtqa erisedi. Sonıń menen birge, til adamdı xor, zar etedi. Tili sebepli adamnıń bası da kesiliwi múmkin. Áy, úy xojası, eger sen jaman sóyleseń, bir kún emes, bir kúni ol seniń basındı jeydi. Qaysınday jerde, qanday sóz aytıw kerekligin oylap sóyle. Kóp sóyley bergennen

de payda shıqpaydı. Hár bir sóziń shaqmaqtıń tasınday bolsın. Biraq, orınsız baqırıp sóyley berme. Reti kelgen jerinde ǵana dawısıńdı kóter. Mıń sózdıń túyinin bir sóz benen shesh. Adam dúnyada eki nárseden menen qartaymaydı. Birinshisi — onıń jaqsı minezi. Ekinshisi — parasat penen ayılǵan sózi. Adam balası tuwıladı, óledi. Biraq, eki nárseden ǵana onıń artında qaladı. Birinshisi — danalıq sózi. Ekinshisi — onıń qaharmanlıǵı. Qaharmanlıq adamnıń tek atın saqlap qaladı. Al, danalıq sózleri bolsa, onıń atın pútkil dúnyǵa jayadı. Sonıń ushın da, sen máńgi jasamaqshı bolsań, izinde ólmeytuǵın danalıq sóz qaldır» dep násiyatlaydı. Bul Yusup Has Hajibtiń tómendegi sheberlik penen jazıp qaldırǵan qosıq qatarlarında kórinedi:

Danışpan boladı, bilip sóylegen,
Sol ushın da onıń sózi ólmegen.
Eki nárseden qartaytpaydı adamdı,
Biri — kúلكi, biri — sózi saldamlı.

109-shınıǵıw. Tómendegi gáplerden iyesi belgili, iyesi ulıwmalasqan, iyesiz, ataw gáplerdi tabıń, olardıń mánilerine, stillik ózgesheliklerine sıpatlama beriń.

1. Haqıyqat gúz. Shóp sargayıp, qıraw túseyin dep tur. Duman. Azanǵı waqıtta adam adamǵa zorǵa kórinedi. 2. Ne ekseń, sonı orasań. (*Naql*) Sańırawǵa sálem berseń, atańnıń bası deydi (*Naql*). 3. Altaqlama, taltaqlama, Birew urdı dep jılama, Ash bolaman dep oylama, Jigerli bol jastan balam. (*Berdag*). 4. Erteń áskerlerdi bul jerden alıp ketedi. (*A. B.*) 5. — Ata, qudıqtan suwdı ózim ápereyin. — Meyli. — Kimniń balasısań? — Áwezdiń. — Raxmet, jasıń ullı bolsın, saw bol, balam. 6. Bunı ózińe aytıwǵa tuwra keledi. Basqalarǵa sezdiriwe bolmaydı, abayla. (*Ó. X.*) 7. «— Jańılmas jaq, súrinbes tuyaq bolmaydı» — qozım, óydeme, burınǵı danalar: «Tilimnen shıqqan sóz maǵan hákim, men ele ayılmaǵan sózime hákimnen» — degen eken.

110-shınıǵıw. Belgili bir temaǵa shıǵarma jazıń. Onda gáptiń birgelikli aǵzaların, jay gáptiń túrlerin stillik jaqtan ózlerińizshe paydalanıń. (shıǵarma temasın oqıtıwshı belgileydi).

§ 26. QARATPA SÓZLERDİN QOLLANÍLÍW USÍLLARÍ

111-shınıǵıw. Oqıń. Qaratpa sózlerdi tabıń, olardıń oy-pikirge qatnasın aytıp berıń.

QORAZ HÁM TÚLKI

(*Ertek*)

Túlki awılǵa tawıq ırlawǵa keledi. Ol bir qorazdı kórdi. Qoraz terekke qonaqlap otır. «Mazalı qoraz eken. Átteń, biyikte otır eken», — dedi túlki ishinen.

Sum túlki qorazǵa jaqın keledi. Iyilip sálem berdi. Ol qorazǵa ayttı:

— Altın túsli qorazım, aman júrsen be? Balalarıń saw ma? Seniń menen jazılısıp sóylesiwge keldim. Dostım, qartaydım. Qulaǵım da gereńlew. Tómen tús. Sóyleseyik.

Qoraz túlkiniń sumlıǵın sezdi. Tómen tússe, bir oyqannıń boların bildi. Qoraz túlkige:

— Maǵan tómen túsiwge boladı. Sennen qáwip joq. Qasqır kelip qalar. Men joqarıda otıra bereyin.

— Qoraz dostım, sen haywannan qorıqpa. Arıslannan buyırq boldı. Buyırqta haywanlar bir-birine dım tiymesin delingen.

— Túlki, sóziń ıras usaydı. Sebebi, anaw eki iyten sen de qorıqpay tursañ. Sol iyter de bul jerge kelsin, hám memiz birge sóyleseyik.

Túlki dárriw keynine qaradı. Eki iytti kórdi. Iyter túlkige kiyatır eken. Túlki quyırǵın bılǵańlatıp qashtı. Sol waqıtta qoraz túlkiniń izinen;

— Hay, buyırq qayda? — dep kúldi.

— Iyter buyırqtı esitken joq shıǵar, — dep baqırdı túlki.

Basqa sóz aytıwǵa túlkiniń waqtı bolmadı.

Qaratpa sózler sóylewshiniń názerin ayılajaq oy-pikirge qaratıp ǵana qoymastan, sonıń menen birge, olar adamdı, janlı hám jansız zatlardı atawına qaray oǵada tásirsheń stillik xızmetti atqarıp ta keledi. Sol arqalı sóylewshi menen tırlawshı arasındaǵı qatnas, oy-pikirge túrli qatnaslardı, aytayıq, biytárep

jaqsı kóriw, jaǵımlı, jaǵımsız, kemsitiw, kótermelew t.b. sezimlerdi dóretiwe sebepshi boladı. Sonlıqtan, qaratpa sózler kóbinese tásirli obrazlı mánilerge iye. Mısalı: 1. Azat sen búgin sabaqqa tayarlanıp kelipseń. 2. Xosh, awılдаǵı tuwısqanlarǵa sálem ayt, dostım. 3. Arıslanım, qayda júrseń de, aman bol. 4. Abayla, anturǵan, jurt esitse kúledi ǵoy.

Bul mısallarda birinshi ǵáptegi qaratpa sóz biytárep stillik sıpatlamada bolsa, ekinshisinde jaǵımlı, qayırqomlıq qatnastı ańlatıwǵa sebepshi bolıp tur. Al, úshinshisinde kóterińki jaǵımlı máni sezilse, tórtinshisinde jaǵımsız, jek kóriwshi qatnas bildirilip tur.

Qaratpa sózler jiysi paydalanıladı. Aytayıq awızeki sóylew, publicistikalıq, sonday-aq, kórkem ádebiyat stillerinde ózlerine tán stillik ayırmashılıqlarına sáykes oy-pikirdiń sezimliliǵın, tásirliliǵın, obrazlılıǵın, sóylewshiniń tıńlawshıǵa, pútkil bayanlamaǵa qatnasın bahalaw maqsetinde jiysi qollanıla beredi.

Kúndelikli pikir alısıw tájiriyesinde qaratpa sózler kóbinese adam, basqa da, janlı hám jansız zatlar, olarǵa tán belgilerdiń atamaları túrinde ushırasadı. Olar, ádette, awısqan obrazlı mánide bolıp keledi. Qaratpa sózlerge tán bul mánilik ózgeshelek olardıń bayanlawıshı pikirge qosıwshı boyaw, ekspressiyalıq júk júkleniwine tiykar boladı: Sen, shaytan, bizlerdi aldama. Ha túlkishek, túlkishek, Tünde qayda barasań. (*Ertekten*). Hey shóje qoraz, nege jılatıń onı?

Qaratpa sózler epitetler, metaforalar, qayta atawlar usaǵan kórkemlew quralları xızmetinde, sonday-aq, tańlaqlar menen qosa qollanılıp, oy-pikirge onnan da beter ótkirlik hám obrazlılıq beriwge iykemli.

112-shınıǵıw. Qaratpa sózlerdi, olardıń oy-pikirge qanday tásir etip turǵanlıǵın, sóylewshiniń oǵan qatnasın túsindirir.

1. O, ádiwli muǵallımım, ustazım,
Balalıq ómirimniń boldıń baǵmanı.
Jetelep kirgizip mektep baǵına.
Jegizdiń turmıstan shiyrin miywanı.

Bir harip úyretken adamǵa qırq jıl sálem,
Xızmet qılsań ol da bolar deydi az.
Siz ushın, siz ushın qosıqlarım bul,
Dańq hám algıs sizge, qádirdan ustaz.

(I. Yusupov)

2. Kel baba, shıǵıńız tóрге,
Haq yaratqan názerkárde,
Teńgeni bóldik tórt jerge
Birin alıń, Aydos baba.

Xandı ullı qıldı quday,
Dáskesi kóp, xan eki pay,
Siziń menen bizler bir pay,
Boldıq endi, Aydos baba.

3. Sen baǵ ediń búlbil ushtı zaǵ qaldı,
Pútkil siynem jandı, ishte daǵ qaldı,
Qıysıq porqan ataw, seni jaw aldı,
Bası qutlı, sońı wayran, Bozataw.

Kimseniń anası, kimniń ámmesi,
Kimseniń aǵası, kimniń inisi,
Kimseniń qız-uǵlı, kimniń sińlisi,
Átirek, Gúrlen, Xajar astı, Bozataw.

(Ájiniyaz)

113-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qaratpa sózlerdiń qalay hám qanday xızmet atqarıp turǵanlıǵın anıqlań.

1. O, buzıq, el arasına ot taslap, xalıqtı bir-birine araz qılmaqshı bolıp júr, naysap, aqırı jazasın tartar! Jeńgejanım, miyribanım, sen bilmeytuǵın sıırım bar ma, bári de saǵan málim goy! Jeńgejanım, men olardan qanday da bolsa bir jaqsılıq shıǵadı dep oylayman. Qolımnan kelse olardıń qanlı qaqpǵınan qutılıwǵa jol tapqım keledi. (M. Dáribaev).

2. Namıs jora! Jol ústinde bosqa júretuǵın jeńil minezli emessen goy, dostım! Qapa bolmańız, Namıs mırza, men sizdi uyatqa qaldırmayman. Men shóllegenniń shólin qandıraman, kirdi ketire-

men, jerdi suwǵaraman, hátteki, jora, digirmandı júrgizemen. (*Xalıq erteklerinen*).

3. Taqsır! — dedi Aytım ǵarrı jótele berip, — bul meniń aqlıq ulım Seytjan! Balanıń jası jetken soń mollaǵa bermek moynımızdaǵı qarız, jarlı-jaqıbay adam bolǵan soń, usı waqqa shekem ákele almadıq, ke-shirersiz, taqsır. (*Á. Sh.*)

114-shınıǵıw. Oqıń. Qaysı stil tarawında, qanday maqsette hám qalay qollanılǵanın aytıń.

1. Húrmetli analar, sizlerdi xalıq aralıq hayal-qızlar kúni menen shın júreken qutlıqlaymız! Shańaraǵımızdıń tiykarı, tiregimiz, udayı, biz benen birge jasań, birge bolǵaysızlar. Hesh waqıtta jamanlıq kórmeseńiz boldı, ájayıp insanlar. (*Gazetadan*)

2. — Ha, bala, kórinbeyseń?

— Barmız, apa.

— Bawırım-aw, ne talap búginde?

— Ne talap bolsın, apa, áytewir qurı júrgenimiz joq.

— Qoshantay-aw, qurı júr dep atırǵanım joq, bos júrme de-genim ǵo, shıraǵım.

— Raxmet, apa, bos júrgenim joq.

3. — Zamanlas, ırasında bul awılда erkek áwladı qalmaǵanba? — dep soradı.

— Tek sańıraw qaynaǵa ǵana qalǵan.

— Ol kim? Shaqırıń, birge sóylesip otırayıq.

— Qaynaǵa!!! — dep baqırdı.

— Há-a! degen erkek dawısı júdá jaqın jerden esitildi.

— Qonaqlar shaqırıp atır!...

Ǵarrıń bir shekesin qılısh tilip ketken be, qaramı ádewir tırtıq qalǵan! Hámmeniń «tóрге ótiń, aqsaqal» dep húrmet etkenine de qulaq aspadı. Esik betke kelip otırdı.

Ǵarrı, qalaysań? Úy-ishiń mal-janıń aman ba?

— Qoydı soyıp berdim, qoshshım, — dedi ǵarrı.

Qonaqlar hayran bolıp bir-birine qarastı. (*Q. M.*)

115-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi qaratpa sózler retinde paydalanıp, ǵáp dúziń hám stillik xızmetine baha beriń.

Háy, qudayım, qudayım-aw, tentek mehribanım, bawırım jası ullı, kishkene doslarım, keleshegim, qádirli salıkeshler, sulıw qız, márt jigít, háy gárrı saǵal, áy gózzal tábiyat.

§ 27. KIRIS SÓZLERDİN QOLLANILIW AYIRMASHILIGI

116-shınıǵıw. Kiris sózlerdi aytıń, qanday xızmet atqarıp turǵanına kewil awdarıń.

1 Bul jumıs, sóz joq, Aralbaydıń qolınan keledi. 2 Báلكim, men naduris aytıp otırǵan shıǵarman. 3. Sen, múmkin aljas esitken bolarsań. 4. Biziń awılда da, qánekey, sonday toylar bolsa. 5. Bul insapsızlıq bolmay ma, aqırı. 6. Meniń oylawımsha, erteń qonaqlar kelip qalar. 7. Solay etip, jumıs pitpey me ya pite me? 8. Aytpaqshı, búgin bazarda nırq qalay boldı?

Qaratpa sózler sıyaqlı, kiris sózler de bayanlawıshı oy-pikirge túrlishe qatnaslardı ańlatıwda úlken áhmiyetke iye. Máselen, bazibir kiris sózlerde tastıyqlawshı, bazıbirewlerinde gúman, tilek, uqsatıw, shamalaw, tańlanıw, bahalaw mánileri ańlatılsa, taǵı birewleri ayılajaq pikirdiń, pikirge bahanıń kimgе qatnaslı ekenligin, pikirdiń tártibin, aldınǵı pikir menen baylanısın hám t.b. bildirip keledi: durısında da, shınında da, anıǵında da, sózsiz (tastıyqlawshı), báلكim, itimal (gúmanlanıwshı), táwbe, buǵan qarań (tańlanıwshı), biliwımshe, menińshe, senińshe (kimgе qatnasın bildiriwshı), birinshiden, ekinshiden, aqırı (pikirdiń tártibi), taǵı basqalar.

Onıń ústine kiris sózlerdiń bir toparı barlıq sóylew stilerinde qollanılatuǵın bolsa, ekinshi bir toparı awızeki sóylew stiline beyim, úshinshileri publicistikalıq, ilimiy yamasa rásmiy stiller tarawında tańlap paydalanıladı.

Kiris sózlerge tán usı belgiler, óz gezeginde, olardıń stillik ózgeshelikleri bolıp tabıladı.

Kiris sóz sóz dızbegi hám gápler túrinde ushırasadı. Olardıń awızeki ya jazba túrde pikir alısıw jaǵdaylarında orınlı paydalanıwı arqalı bayanlawıshı oy-pikirdiń tıńlawshıǵa tolıq jetiwi iske asadı.

117-shınıǵıw. Kiris sózlerdiń oy-pikirge qatnasına sıpatlama berin.

1. Ol Ismayıldıń zǵǵısına asılıwı menen únsiz jılar edi. Bul ázzilik emes, bálki, shın dosına bolǵan ırızılıǵınıń belgisi sıyaqlı. (K. M.) 2. Óziń bil, dostım, ırasında da, men sizden usı jerde qalıwıńdı shın kewilden ótinip turaman. (Ó. X.) 3. Bul iske, meniń pámlewimshe, awıldıń jası úlkenleri de aralasar, álbette. Aqırı, ke-mege mingenniń janı bir emes pe, el degen atımız bar. (Ó. X.) 4. Sóytip, bazarlıǵım bar, qurı qol emespen deysen, bárekella, adam bolǵanıña! Keyni ne boladı dep oylamadıń ba? Senińshe, bári jón dep oylaysañ ba? (Xalıq erteklerinen). 5. Kim biledi, zaman dúzelip qalar, jesir qatın mıń qoy aydaytuǵın waqıt keler. (K. S.)

118-shınıǵıw. Berilgen kiris sózlerdi keltirip, óz oylarıńızdan qısqasha gápler qurań.

Bárekella, turǵan gáp, men saǵan aytsam, shamadan, ıras, qullası, anıǵıraq aytqanda, shınında da, múmkin, juwmaqlap aytqanda, solay etip, álbette, ádette, kim biledi.

Úlgi: Írasın aytqanda, bul saparımızda túrli sebeplerge baylanıslı kóp qıyınshılıqlarǵa duwshar boldıq.

119-shınıǵıw. Tómenдеgi mısallarda kiris sózlerdiń stillik qollanılıwına tallaw jasań.

1. Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tili sózlik quramı, grammatikalıq qurılısı, stillik múmkinshilikleri boyınsha bay tillerdiń qatarına kiredi. Ol, sózsiz, ele de zaman talabına sáykes rawajlana beredi.

2. Qoyса gápińdi, seniń bunıń, olla-billa, nırqqa sıymaydı. O ne degeniń, shaması, meni heshteńege túsinbeydi deymisen?

3. Siziń bul buyırǵıńızdı orınlay almayman, sultan iyem. Tutqınlar, aǵa, sultannıń buyırǵı boyınsha qolǵa alınǵan.

— Sózdi kóp soza berme. Aǵa sultan joq jerde men aǵa sultanman saǵan, awa.

Gáp usınıń menen pittı. Tunjırap turǵan Mixail birden quyashlı aspan sıyaqlı jadırap ketti. (K. M.)

120-shınıǵıw. Qaratpa hám kiris sózlerdiń kórkem shıǵarmadaǵı stillik xızmetine sıpatlama berıń.

ÁJINIYAZDÍŇ MONOLOGÍ

(qısqartılıp alındı)

Dúnya dáslep maǵan kóp wáde etken,
Árebi at minip dáwran súrmekti.
Sońıra úmit gúlin orıp bir shetten,
Ornına ókinish qálwenin ekti.
Er serpilip koship watan ústinen,
Zaǵ qondı kewlimniń Bozatawına.
Ah, qırq órim shashlar, qos-qos burımlar,
Moynıma orasa, berermen jandı!
Átteń alma moyın, aq bilek qollar,
Sol shash penen artqa qayırılıp baylandı.
Narkes kirpik, qumar kózdiń qarası,
Qız óńirin jas penen juwǵanın kórdim.
«Bul dúnyanıń korki adam balası»
Sonshelli qorıw-zar bolǵanın kórdim.
Dúnya! Aytshı, mende ne qaslıǵıń bar?
Juwhalanıp qayda baslaǵan ediń?
Peylińdi Nawayı Maqtumqulılar,
Aytqanda hesh qulaq aspaǵan edim.
Maǵan watan berdiń ayra tússin dep,
Janan berdiń hijran japası menen,
Zaman berdiń qayǵı suwın ishsin dep,
Bermediń hesh zawqı-sapası menen.
Maǵan ziban berdiń jurttan ziyada,
Qaqnus kibi gá tirilip, ólsin dep.
Saz berdiń de, keltirmediń góy aǵa,
Kokirek berdiń zerde bolıp júrsin dep,
Insan qayǵı-dártin, dúnya eger de
Jılınıwǵa sonday payızlı bilseń
Tek bir zaman gána men turǵan jerde
Bul otqa jaqınlap ısınıp kór sen.

Meyli, maǵan artqan dóhmet júǵıńdı,
Ne shara, kewlimde kóterip ótermen.
Biraq, biyparwalıq, ná mártligińdi
Men hám áwladlarǵa aytıp ketermen.
Men sónermen, sónbes úmit quyashı,
Bir kún dáwran keler insaniyatqa.
«Bul dúnyanıń kórki adam balası»
Dep dártli Ziywardı alısar yadqa.

(I. Yusupov)

QOSPA GÁPLERDİŇ STILLIK QOLLANILIWI

§ 28. BAǴINIŇQILI QOSPA GÁPLERDİŇ STILLIK ÓZGESHELIKLERI

121-shınıǵıw. Berilgen gáplerde bas hám baǵınıńqı gáplerdi ayırıń.

1. Kim miynet islese, ol ráhet kóredi. 2. Kún batıwı menen, qarańǵılıq baslandı. 3. Barlıq oqıwshılar jıynalgannan soń, klass basshımız jıynalıs ashtı. 4. Ádepli bolsań, hámme seni jaqsı kóredi. 5. Keshte kelsem, siz úyde uyqılap atır ekensiz. 6. Kim kemshiligińdi durıs aytsa, sol—seniń dostıń. 6. Hawa rayı jaqsı bolsa, bizler saparǵa ketemiz. 7. Adamǵa suw, hawa qanday kerek bolsa, mádeniyat ta sonday kerek. 8. Atamurat maqala jazǵansha, men gazeta ushın eki súwretti pitkerdim.

122-shınıǵıw. Jay gáplerdi baǵınıńqılı qospa gáplerge aylandırıp kóshirip jazıń. Baǵınıńqı gáptiń astın bir, bas gáptiń astın eki sızıń.

1. Gúz ayları keldi. Adamlar qısqa tayarlıq kóre basladı. 2. Bizler awılǵa jaqınladıq. Kún batıp, qas qaraydı. 3. Men tapsırmalardı tayarlap qoydım. Abat úyge kirip keldi. 4. Koncert tamam boldı. Adamlar úylerine qayttı. 5. Aǵam sapardan qayttı. Bizler kúta quwanıp qaldıq. 6. Mektepte dógerek jumısları jaqsı ótedi. Klasımızdıń oqıwshıları belsendi qatnaspaqta. 7. Jawın jawdı. Bizler toǵayǵa jaqınlaǵan edik. 8. Ol ańlıp turdı. Men sizge hesh nárese

ayta almadım. 9. Sen uslap qaldıń. Atamurat tayıp jıǵılmadı. 10. Jumabay oqıwǵa ketti. Bizler joldaslarımızdı kóre almadıq. 11. Samolyot aspańǵa kóterildi. Kassada bilet satıla basladı.

123-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi salıstırıń. Ulıwma mazmunǵa baylanıslı ayırmashılıǵın tabıń.

1. Diyqan qarańǵı túskenşe jumıs isledi. Qarańǵı túsip kiyatır. Diyqan ele jumıs islep atır. 2. Seniń bul jerge kelgenińnen paydalandıq. Sen bul jerge keldiń. Bizler sonnan paydalandıq. 3. Bıyl diyqanlar jaqsı islegenlikten paxtadan mol zúraát aldı. Bıyl diyqanlar jaqsı isledi. Olar paxtadan bıyl mol zúraát aldı. 4. Men haqıyqatlıq jeńetuǵınlıǵın bilemen. Men isenemen, haqıyqatlıq jeńedi. Haqıyqatlıq jeńetuǵın bolǵanlıqtan, men oǵan isenemen. 5. Mekteptiń aldında oynap júrgen balalardı kórdik. Mekteptiń aldında balalar oynap júre edi. Bizler olardı kórdik.

Jay gáplerdegi mazmun grammatikalıq hám stillik jaqtan túrlishe kóriniske iye. Mısalı, qurılısı boyınsha «Men haqıyqatlıq jeńetuǵınlıǵına isenemen» degen keńeytilgen jay gáp, al onıń mánisi «Men isenemen», «Haqıyqatlıq jeńedi» degen eki jay gáptiń mánisin ańlatadı. Yaǵnıy, jay gáp qospa gáptiń sinonimlik sınarı retinde kelip tur. Al, sol, jay gápтеgi ulıwma máni «Haqıyqatlıq jeńetuǵın bolǵanlıqtan, bizler oǵan isenemiz» túrinde baǵınıńqılı qospa gáp arqalı da beriliwi múmkin. Demek, qospa gáp, olardıń baǵınıńqılı hám dizbekli túrleri tek grammatikalıq jaqtan ǵana emes, al, mazmunnıń beriliwi, yaǵnıy stillik jaqtan da túrlishe bolıwı múmkin. Qospa gáptiń quramındaǵı hárqanday baǵınıńqı gáp, qospa gáp bildiretuǵın pútin mazmunǵa qosımsha mánilik hám stillik jaqtan anıqlıq beredi, tolıqtıradı, sıpatlaydı. Solay eken, baǵınıńqı qospa gáp pikir alısıw jaǵdaylarında stillik jaqtan ayırıqsha xızmet atqarıw múmkinshiligine iye degen sóz.

Baǵınıńqılı qospa gáplerde baǵınıńqılı baǵınıńqı gáp penen bas gápti baylanıstırıwshı formalar hám sózler tek ǵana grammatikalıq xızmet atqarıp qoymastan, ulıwma mazmunǵa tán mánilik hám stillik xızmet atqarıp turadı. Mısalı: Oqıwshılar

tolıq bolmağanlıqtan, jıynalıstı erteńge qaldırıw kerek boladı. Men ırasın aytsam, ol isenbedi. Azamat bargannan keyin, Jumabay qaytıp kelmekshi.

124-shınıǵıw. Baǵınıńqılı qospa gáplerdi tabıń, olardıń qanday baǵınıńqı gáp ekenligin, qanday mánilik hám stillik xızmet atqarıp turǵanlıǵın anıqlań.

Mine, Ráwshan keshegi teńizge qurǵan awın alıwǵa jaqınlaǵanda, kún de uyasına barıp jetiwge az-aq qalǵan edi. Kók jiyekten kóterilgen kúnniń reńi kók gúmbeziniń teń jartısını orap, bir azǵantay turdı da, kem-kemnen óz uyasına batıp ketti. Qız awılǵa jaqın júrgen sayın, samal uytqıp, bir seńdi urıp, tún qarańǵısı qoyıwlandı. Qara qazanday tónkerilgen aspannıń astında kún batardıń aldında tuwǵan aydıń kóleńkesi qoyıwlangan qara tündi jaqtılandırdı.

Qattı tınbay jawǵan burshaq penen aralas jamǵır, óziniń hújimi menen Qaratawdıń minarınday tónkerilgen seń qızdı hayran etti. Qattı dawıldıń kúshi menen jargá urǵan seńler astına túsken hár bir qayıqtı joq etip jiberetuǵın kórinedi. Ráwshan menen Ótegen bularǵa qarsı topılıs jasaǵanday saparǵa shıqqan edi. Bularǵa erteń birqansha adamlar kún rámáwzin jaman kórip, joldan qaytsa da, Ráwshan qasına járdemge alǵan eskekshi balası menen alǵa júriwin dawam etti. Bular alǵa júrgen sayın, ústindegi kiyimleri suw bolıp, kem-kemnen awırlana basladı, sonda da alǵan baǵıtınan qaytpadı. (*A. Begimov*)

125-shınıǵıw. Baǵınıńqı qospa gáplerde baǵınıńqı gápti bas gáp penen baylanıstırıp turǵan formalar menen sózlerdiń mánilik hám stillik xızmetine tallaw jasań.

Bir kúni kishkene buzawdı iyt quwıp ketti. Aradan kóp waqıt ótse de ele joq. Abat tüste mektepten keliwi menen anası Abatqa buzawdı izlewdi tapsırdı. Abat buzawdı dım jaqsı kóretuǵın edi. Buzaw kishkene bolsa da, biraq ózi qızıl buzaw edi.

Abat buzawdı awıldıń dógereginen taba almay júrgende bir iytti kórdi. Iyttnıń ústi ılay eken. Abat iyttıń izi menen júrip otırdı. Eki saattay júrgennen keyin bir qamıslıq ushirastı. Qamıstıń arasın izley bergeni, onnan bir ınırısqan dawıs esitildi. Sol jerge bardı.

Qarasa—buzaw. Buzaw batpaqqa batıp, tek onıń bası, arqası kórinip atır. Abat buzawdı tarttı, tarttı, shıǵara almadı. Qamıstan jip esip, buzawdıń moynına bayladı. Jiptiń bir ushın qazıqqa bayladı. Eger bulay islemegende buzawdı batpaq tartıp ketejaq. Sóytip júrgende tún boldı. Dógerekte hesh adamnıń sesti joq. Awıl uzaq. Bir waqıtta qasqır ulıp, Abat ot jaqpaqshı boldı, biraq shırpısı da joq eken. Eger ot jaqqanda adamlar onı tez tabar edi. Buzawdı taslap etkisi kelmedi, ol ishinen oyladı: men ketsem buzawdı qasqır jep keter. Onda meniń kim bolǵanım.

Kún batar aldında awılдаǵı adamlar tum-tusqa ketip, hámme Abattı izledi. Úsh-tórt bala bayaǵı qamıs betke ketti. Olar qamıslıqqa jaqınlaǵanı sol, bir qasqırdıń ulıǵan dawısın esitti. Olar «Abat» dep qıshqırdı. Qasqır ulıǵan jaqtan dawıs esitildi. Balalar sol jaqqa juwırdı. Yarım saattan soń olar Abattı tawıp aldı. Olar barsa, Abattıń dógeresinde úlken bir sur qasqır júz eken. Abat tayaq penen qasqırdı jolatpay tur eken. Balalar ot jaqtı. Buzawdı batpaqtan tartıp aldı. Házir sol buzaw úlken sıyr bolıptı.

126-shınıǵıw. Baǵınıńqı gápi bas gápke qanday mánilik qatnas hám stillik ózgeshelik berip turǵanlıǵın ulıwma mazmunǵa qaray salıstırıń, bahalań.

1. Altaw ala bolsa, awızdaǵı keter, tórtew túwel bolsa, tóbedegi túser. (*Naql*) Qalawın tapsań qar jawar. (*Naql*) 2. Az bolǵannan, saz bolǵan jaqsı. 3. Uyada ne kórseń, ushqanda sonı isleyseń, ózi jaqsı bolǵanda, usı isler bolarmedi? Júzge júz túsip, uyalıp qalarman, demegen ǵoy ol. (*K. S.*) 4. Atańa ne qılsań, aldına sol keledi. 5. Sen bolmaǵan soń, ne qılayın, barlıq awırmanlıq maǵan tusedi. Qáytkende de bir ilajın tabarman, artına qaramay-aq kete ber, balam. (*Ó. A.*) 6. Nókerler elge aralasıwdan-aq ǵalawıt qıyqıw salıqlar baslanıp ketti. Bul qıyqıw ádewir waqıtqa sozılıp, keyin birden tımırılıq baslandı. (*A. B.*)

127-shınıǵıw. Gáp mazmunına anıqlıq, tolıqtırıw, túsindiriw, sıpatlaw múnásibet sıyaqlı stillik xızmet atqarıwshı baǵınıńqılı qospa gáppler dúzip, dápterinizge jazıń hám talqılań.

§ 29. DIZBEKLI QOSPA GÁPLERDİN QOLLANÍLÍW AYÍRMASHÍLÍĞÍ

128-shınıǵıw. Tómendegi qatarlarǵa, dizbekli qospa gáplerdín beriliwine názer awdarıń.

Dawıl boldı, úrgin úrdi,
Qosımnıń qamısın túrdi,
Duman bastı aspan jerdi,
Puqaraǵa jaz keler me?

Tamaǵım joq isherime,
Kóligim joq kósherime,
Tósegim joq tóserime,
Men sorlıǵa jaz keler me?

Teńiz ashshı, suw sorlaq duz,
Qostıń ishi bolıp tur muz,
Qattı ǵázep etip tur qıs,
Qıslar ketip jaz keler me?

Arqam Toqtas, suwı tereń,
Esitpeydi-aw quday gereń,
Aqırzaman usı der-em,
Qıslar ótip, jaz keler me?

(Berdaq)

Bul qatarlar Berdaqtıń «Jaz keler me» qosıǵınan alınǵan. Sintaksislik qurılısı jaǵınan onda hárbir kuplet jay gápler dizbeginen quralǵanlıǵı kórinedi. Bul onıń grammatikalıq tárepi ǵana. Durısında da usı kúpletlerde pútkil shıǵarmada súwretlengen hádiyseler dizbegi sol jay gáplerdín mánilik jaqtan ózgeshe birlesiwı arqalı waqıyanı táriyiplewdiń bir usılı arqalı iske asqan. Nátiyjede, sol bir ótken zamanda xalıqtıń basınan keshirgen ayanışlı awır turmıstıń pütün kórinisi ańlatılıp tur. Onda jaqtılıqtı kúsegen shayırdıń arızıw-ármanı, pikirleri seziledi, oqıwshıda úlken tásir qaldıradı.

Bul jay gápler dizbeginiń, yaǵnıy dizbekli qospa gáplerdiń stillik xızmeti bolıp esaplanadı. Dizbekli qospa gáplerdiń mezigilles, qarsılas, sebep-nátiyje, awıspalı, gezekles, shárt hám túsindirmeli dizbekles túrleriniń hár biri ózine tán mánilik ayırmashılıqqa iye, biri ekinshinen baylanısıw usılları arqalı da ayırılıp turadı. Dizbekli gáplerdiń quramındaǵı jay gáplerdiń óz ara túrli mánilik qatnası, baylanısı qospa gáp ańlatıwshı sol ulıwma pütün oy-pikirdiń mazmunnıń tásirlilegen payda etpewi múmkin emes. Usı tásirlik dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń mánilik, grammatikalıq baylanısı olardıń beriliwi qollanıw usılları arqalı iske asadı. Demek, dizbekli qospa gápler sóylew tájiriybesinde stillik xızmet atqaradı, olardıń stillik xızmeti dizbekli qospa gáplerdiń mánilik túrlerinde túrlishe kóriniske iye degen sóz.

Dizbekli qospa gápler stilistikanıń barlıq tarawında jiyi qollanıladı. Ásirese, awızeki sóylew, publicistika hám kórkem ádebiyatta oy-pikirdiń mánilik jaqtan kúsheytiliwi obrazlılıq ushın oǵada kúshli stillik xızmet atqaradı. Búgün joqarıdaǵı poetikalıq qosıq qatarlarında olardıń qanday xızmet atqarıp turǵanlıǵı dálil boladı.

129-shınıǵıw. Berilgen jay gáplerdiń arasında qanday mánilik baylanıs bar ekenligin anıqlań. Olardı dizbekli qospa gáplerge aylandırıń.

1. Kún awa qalıń qar ádewir eridi. Salmalarǵa erigen suw aǵa basladı. 2. Sen meni aytqanıńa kóndirmekshi bolasań. Meniń de oylagánım bar. Búgün kelisim beriwim qıyın shıǵar. 3. Alıstan bir iri dawıslı adamnıń shaqırǵan dawısı esitildi. Dawıslap turǵan awıldıń shopanı eken. 4. Háweskerler dógereginiń aǵzaları klubqa jıynaldı. Bazarbay duwtar shertti. Orıngúl royalda oynadı. Men dáp qaqtım. Qızlar ayaq oyınını oynadı. 5. Oqıwshılar toparı har jılı paxtadan mol zúraát aladı. Olar úlken húrmetke iye. Jámiyla, sen sıyıǵa suw ber. Men ot tayarlayın.

130-shınıǵıw. Kórkem shıǵarmadan alınǵan úzindide dizbekli qospa gáplerdiń stillik xızmetine baha beriń.

Qırdıń qulanı da qurıdı. Qurıǵan joq-aw, qus salıp júrgen adam qulan awlay almaydı. Qulandı qamalap júrip uslamaysań, tuttırmaydı. Qolına qus qondırıp alǵan adamnıń qulan quwıwı da qolaysız, sonlıqtan da qulandı qolǵa túsiriw qıyın. Jılt etip tiygen jebe tek qulannan qan shıǵarǵanı bolmasa, sulaytıp salıwǵa hálisiz. Bes-altı mergen birigip turıp atqannıń ózinde jekke jaradar qulanlar ǵana qolǵa túsedi. Sonıń ushın da, bunday ańlardıń aldına or qazadı, orǵa aydaydı, qulan orǵa omaqazan atıp jıǵıladı, sonnan keyin qamalaydı, nıshlı nayzalar menen shanshıp qolǵa túsiredi. Qalay da ańshılar házir de qurialaqan emes, onlaǵan qoyanı menen tórt qulanı bar, biraq aralarında aǵa sultannıń ózi turganda buni nesibeli sayat dep esaplawǵa bolmaydı.

Kún batıwǵa shamalastı, endi jatar jerdiń ǵamına kirisiw kerek. Átirapında el bolsa da ańshılar awılǵa kelip qonbadı, bul burınnan kiyatırǵan dástúr. Sayatshı hámme waqıt dalada qonıwı kerek, tábiyattıń sıyqırlı seslerin esitip tünemegen adam ańshı bola almaydı.

(K. Mámбетov)

131-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qaharman tuwralı publicistikalıq bayanlamada dizbekli qospa gáplerdiń stillik qollanılıwına sıpatlama berıń.

ЕЊ MIYRIM SHÁPÁÁTLI INSAՊ

Insannıń bul dúnyada jasawdan maqseti jep-iship, mal-dunya jıynap, ózi ushın jasaw emes, al tuwılǵan el ushın, watan ushın xızmet etiw, qolınan kelse basqalarǵa járdem beriw bolıp esaplanadı. «Bárshemizge ayan, insan júregine jol, eń dáslep tálim-tárbiyadan baslanadı»—dep Birinshi Prezidentimiz I. Karimovtıń ayrıqsha atap ótkenindey saqıylıq, qayır-saqawatlı bolıw adamǵa Alla tárepinen beriledi. Bul hadallıq, jaqsılıq etiw, miyrim-shápáát sıyaqlı xalqımızǵa tán bolǵan páziyetler haqıyqıy insanlardıń ǵana júreginde óz ornın taba aladı. A. Óteniyazovtıń ómirdegi uranı miynet hám bilim, hadallıq arqalı adamlardıń baxıtqa bólenetuǵınlıǵın túsindiriwden, jaqsılıqqa jaqsılıq penen juwap qaytarıw, qıyınshılıqlardı jeńiwdi úyretiwden ibarat.

Hár kúni azanda búgin kimge jaqsılıq etsem eken dep oyana-man, adamlardıń pátiyası, algısı maǵan kúsh-quwat, dárman beredi, — deydi Allaniyaz aǵa.

Haqıyqatında da, onıń házirge shekem salǵan jaylarınıń gerbishlerin satqan jaǵdayda ózine neshshe mashına alıwına, tóbesi kóklerge tiygen bálent jay salıp alıwına bolar edi. Biraq ol mıtáj adamlarǵa járdem qolın sozıwdı hámme nárseden joqarı qoydı, onı ozınıń adamgershilik wazıypası dep bildi. A. Óteniyazov 42 jıl dawamında 36 shańaraqqa imarat, eki jerden mektep, eki jerden balalar baqshası, eki jerden shıpakerlik punktlerin ózi gerbishin quyıp, ózi salıp bergen bolsa, 174 shańaraqtıń jayın biypul ońlap berdi.

1999-jılı Nókis rayonındaǵı Nókis xojalıǵınan «Saqawat» fermer xojalıǵı ashıp, baǵ egedi hám birinshi jemislerin Xojelidegi «Miyirbanlıq úyi»ne tapsıradı. Ol mal-dúnyaǵa emes, miyrim-shápáátke shóli qanbaǵan adam.

Akademik J. Bazarbaev «Onda adamlarda siyrek ushırasatuǵın óz-geshe ruwxıy sezim bar» — dep atap ótken edi.

Kóp baǵınıńqılı qospa gáp. Eki yamasa birneshe baǵınıńqılı qospa gáppler kóp baǵınıńqılı qospa gáp dep ataladı. Kóp baǵınıńqılı qospa gáp baǵınıńqı gáppleri bas gápke eki túrli jol menen baylanısadı. Olardıń geyparaları bir-birine gárezsiz tikkeley bas gáp penen baylanıssa, ekinshi birewleri bir-birinen gárezli bolıp, izbe-iz baǵınıw jolı menen bas gápke baylanısadı. Usı ózgesheliklerine qaray, teń baǵınıńqılı qospa gáp hám izbe-iz baǵınıńqılı qospa gáp bolıp ekige bólinedi. Teń baǵınıńqılı qospa gáp baǵınıńqı gáppleri bir-birine gárezsiz tikkeley bas gápke baylanısқан qospa gáp. Mısalı: Tal shaqaları bórtik shıǵarıp, kók maysalar shıǵıp, giya dalalarǵa kók kórpesin japqanday boldı. Olardı tómendegishe kórsetiwge boladı. (J.S.)

Tal shaqaları bórtik shıǵarıp, giya dalalarǵa kók kórpesin japqanday boldı. Kók maysalar shıǵıp, giya dalalarǵa kók kórpesin japqanday boldı.

Teń baǵınıńqılı qospa gápтіń baǵınıńqı gáppleri bas gápke birgelkili hám birgelkisiz, hártúrli mánide kele beredi.

Izbe-iz baǵınıńqılı qospa gáp baǵınıńqı gáppleri bir-birinen gárezli bolıp, izbe-iz baǵınıw jolı menen bas gápke baylanısқан qospa gáp dep ataladı.

Jay gáppleri bir-biri menen dizbeklesiw hám baǵınıw jolı menen aralas baylanısta kelgen qospa gáppler aralas qospa gáp

dep ataladı. Aralas qospa gápler eń kemi úsh yamasa onnan da kóp jay gáplerden dúziledi. Mısalı: Ernazar hayran bolıp, Qasımǵa júdá qatal názerin taslap edi, ol otırıwǵa taqat ete almay, ornınan tikeyip esikke qaray sekire bergeni, aǵa biy shalǵayınan tutıp qaldı.

132-shınıǵıw. Berilgen qospa gáplerdi túrlerine ajıratıń. Irkilis belgilerine itibar berıń.

1. Bıylǵı gúzdiń ózgesheligi hám erte, hám suwıq edi, tústen keyin suwıq samal turıp, hawanı bult qaplaydı da, keshke taman qar jawıwǵa qaradı. (*T. Q.*) 2. Kórip tursız ba, Ernazardıń otawı tozǵan, bul ákesi Mırjıqqa Aydos baba tiktirip bergen otaw edi, sol ushın jáne bir otawdıń pulın qosıp jıynayıq, Ernazar azat bolıp kelsin hám jańa otawǵa kirsin. (*T. Q.*) 3. Hawa ashıq bolǵanı menen, elp etken samal joq. Bunıń sebebinıń ne ekenin qayıqshılar da bilmedi, al azǵantay ǵana elpip esken samal bolǵanı menen, nuw qaraǵay qamıs anaw-mınaw samallardı jibermey turǵan edi. (*A. B.*) 4. Muratov burın sózge sheber, iske pısıq bolsa da, ol bul saparı tosınnan esitkenge me, ya bolmasa onıń awzına sóz túspedi me, áytewir usı saparı ol apalaqlap qaldı. (*Ó. X.*) 5. Eger de kimde-kim bir-birewge jaqsı túsınse, ekewiniń almaytuǵın qamalı qalmaydı, olar birge párwaz ete aladı, diydilegen jerine hesh qıynalмай jetedi. (*Ó. X.*) 6. Dúnya isleriniń túyini aqıl menen sheshiledi, qay jerde aqıl húkimlik súrmese, sol jerde insap bolmaydı. (*A. Sh.*)

133-shınıǵıw. Tómenдегі тексті таллаń. Qospa gáplerdiń túrlerine ajıratıń.

Olar «Aydos qala»ǵa kirgende qur álleqashan toplanıp ortada eki palwan gúresip atır eken. Mamandı sıylaǵanlıqtan ba yamasa qasında ózge túsli jigitti sıylaǵanlıqtan ba, olar kirejaq jerdegiler sótilip jol ashtı. Misli atalı-balalı bolıp dizilisip aldınǵı qatarǵa shıǵıp otırdı.

Teke tiresin salısıp atırǵan palwanlardıń biri orta jaslarǵa bargan, murtlash kesken gellektey duǵıjım palwan qurǵa da, Mamangá da burınnan tanıs qazaq palwanı Eset. Ekinshisi onnan gúres úyrenip júrgen shákirti, boyshańnan kelgen ógiz qabırǵalı, arıslan omırawlı, ele saqal murtı shıǵıp jarımaǵan jas palwan Ernazar — Aydostıń inisi Mırjıqtıń balası Ernazar.

Maman mańlayına qolın saya qılıp sıǵalap otırıp palwanlar jóninde Yakobqa qısqasha túsınık berdi.

— Musılmanlarda ustaz benen shákirt gúreske túspeydi emes pe? — dedi Yakub.

Bunıń aldında Ernazar ózi teńles eki jigitti pallaqtan ushırdı, — dedi qaptalında otırǵan buwrıl saqallı bir tamashagóy sıbırlanıp, — úshinshi bolıp heshkim qarası shıqpaǵan soń, Aydos onı ustazına saldı.

134-shınıǵıw. Tómendegi tekstti tallañ. Qospa gáplerdiń túrlerine ajıratıń, irkilis belgilerin qoyıń.

1. Mirátsiz tóрге ótpe, kishipecil bolaman dep ózińe tiyisli orındı hárkimge usına berme. Onı óz jolı menen saqlaw, mángilik húrmetli orın bolıp qalıwına erisiw kópshiliktiń isi dep, ózin awlaq tutqan perzent xalqınan ajıraladı. Xalıq óz ornın aqıllı ul-qızları arqalı álemge tanıtadı. Dana perzent xalqınıń esiktegi ornın tóрге shıǵarıwǵa sebepker boladı. Dúnya bina bolǵalı, adamlardıń bir-biri haqqında gáp qılıwı-peshe. Átteń, kóbinese birinen ekinshisi kemshilik izleydi. Eger hárkim eń aldı menen ózinen kemshilik izlep, baqsalardıń az da bolsa bar ullılıǵın maqtanış etip jasaǵanda, dúnya álleqashan-aq jaqsılardıń oyındaǵıday bolar edi. Aljasıqlar túrli sebepten boladı: geyparalardıń ómirindegi aljasıǵı — toyınsa heshqashan ash bolmaytuǵınday, ash bolsa heshqashan toyınbaytuǵınday seziniwinen: úshinshilerdiń aljasıǵı — birewlerge jaslıq, basqalarga ǵarrılıq máńgi berilgen dep esaplawınan. (*T. Q.*)

MAZMUNÍ

§ 1. Tildiń jámiyetlik xızmeti.....	3
§ 2. Tildiń payda bolıwı hám rawajlanıwı.....	4
§ 3. Qaraqalpaq tiliniń rawajlanıwı.....	7
§ 4. Qaraqalpaq ádebiy tili hám onıń rawajlanıw jolları.....	9
§ 5. Qaraqalpaq tili— túrkiy tiller toparınıń biri.....	11
§ 6. Qaraqalpaq tiliniń imlası hám onıń súyenetuǵın negizleri.....	13
§ 7. Jazıw haqqında maǵlıwmat. Qaraqalpaq tiliniń orfografiyası hám orfoepiyası.....	14
§ 8. Til hám stil. Stilistika haqqında túsinik.....	17
§ 9. Qaraqalpaq ádebiy tiliniń funkcionallıq stiliniń túrleri.....	21

LEKSIKALÍQ STILISTIKA

§ 10. Sózlerdiń stillik qollanılıwı.....	31
§ 11. Sinonimler, antonimlerdiń stillik qollanılıwı.....	34
§ 12. Kóp mánili sózler hám omonimlerdiń stillik qollanılıwı.....	38
§ 13. Gónergen sózler hám jańa sózlerdiń stillik qollanılıwı.....	42
§ 14. Frazelogiyalıq sóz dizbekleriniń stillik ayırmashılıǵı.....	45
§ 15. Terminler hám kásipke baylanıslı kásip óner leksikasınıń stillik qollanılıwı.....	49

GRAMMATIKALÍQ STILISTIKA

§ 16. Sózlerdiń jasalıwındaǵı stillik ózgeshelikleri.....	54
§ 17. Atlıqtıń kóplik qosımtalarınıń qollanılıw ózgeshelikleri.....	58
§ 18. Bazıbir seplik qosımtalarınıń stillik qollanılıwı.....	61
§ 19. Kelbetlik sózlerdiń stillik ózgeshelikleri.....	64
§ 20. Almasıqtıń stillik qollanılıwı.....	69
§ 21. Feyil sózlerdiń qollanılıwındaǵı stillik ayırmashılıqlar.....	73
§ 22. Ráwish sózlerdiń tilde stillik qollanılıwı.....	77
§ 23. Gáptegi sózlerdiń orın tártibine baylanıslı stillik ózgeshelikler.....	80

§ 24. Birgelkili aǵzalardıń qollanıw ayırmashılıǵı.....	84
§ 25. Geypara jay gáplerdiń stillik qollanıwı.....	88
§ 26. Qaratpa sózlerdiń qollanıw usılları.....	91
§ 27. Kiris sózlerdiń qollanıw ayırmashılıǵı.....	95

QOSPA GÁPLERDİŇ STILLIK QOLLANÍLÍWÍ

§ 28. Baǵınıńqılı qospa gáplerdiń stillik ózgeshelikleri.....	98
§ 29. Dizbekli qospa gáplerdiń qollanıw ayırmashılıǵı.....	102

ESEMURAT BERDIMURATOV, SHAMSHETDIN ABDINAZIMOV,
ZULFIYA ISMAYLOVA

QARAQALPAQ TILI

10-klass ushın sabaqlıq

*«Bilim» baspası
Nókis—2017*

Redaktori *S. Baynazarova*
Xud. redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktor *B. Turimbetov*
Kompyuterde tayarlagan: *N. Saukieva*

Licenziya: AI № 108, berilgen waqti 2008-jul 15-iyul.

Original-maketten basiwga ruqsat etildi 07.08.2017-j. Formatı 70x90¹/₁₆.
Kegli 11. «Times KRKP» garniturası. Ofset usılında basıldı. Kólemi 7,0 b.t.
6,1 shártli b. t. 8,83 esap b.t. Nusqası 10411 dana. Buyırtpa

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.uz

«Bilim» baspası. 230103. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

«O‘zbekiston» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyi.
Tashkent, «Nawayı» kóshesi, 30.

**Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın
kórsetetuǵın keste**

№	Oqıwshınıń atı hám familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alınǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırıl- ǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

**Sabaqlıq ijaraǵa berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp
alınǵanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen
tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı**

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaat-landırarlı	Muqaba jelingen, bir qansha sıızılıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sıızılǵan.
Qanaat-lanarsız	Muqabaǵa sıızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sıızıp, boyap taslangan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.